

„Vana Tallinna raamatukogu“ kolm allikat: komplekteerimisest 16. sajandil

Kaspar Kolk*

Tallinna Oleviste raamatukogu varane kujunemislugu 1550. aastatel ei ole Eesti kultuuriajaloo tundmatu teema.¹ Detailset uurimistööd on võimaldanud 1658.–1667. aastal Oleviste raamatukogu bibliotekaari ametit pidanud Heinrich Bröckeri koostatud raamatukogule kuuluvate raamatute nimestik. Selle algusosa on sisse kantud raamatud, „mis vanast Tallinna raamatukogust 1552. aastast saadik järele jäänud ja nüüd veel Oleviste kirikus alles on“.² Uurimistööd on innustanud ka asjaolu, et valdav osa nimekirja kantud raamatuist on „vana Tallinna raamatukogu“ kauge pärija Tallinna Ülikooli akadeemilise raamatukogu Baltika kogus säilinud tänini.³

Vana Tallinna raamatukoguna on käesolevas artiklis käsitletud üldjoontes seda asutust ja kollektsiooni, mida Heinrich Bröcker nimetab oma nimestikus selle väljendiga (*von der alten Revalschen Bibliothec*).⁴ Seega oleks tegu ligilähedase sünonüümiga mõistele „Tallinna

* Kaspar Kolk (1971), klassikaline filoloog, Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu nooremteadur, Rävåla pst.10; Tallinn 15042; Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonna raamatukoguhoidja, W. Struve 1, Tartu 50091, kaspar.kolk@ut.ee

¹ W. Greiffenhagen. Geschichte der ehstländischen öffentlichen Bibliothek. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, Bd. 4, H. 3, 1894, lk. 343–350; H. Weiss. Zur Bibliotheksgeschichte Revels im 16. und 17. Jahrhundert. – Syntagma Friburgense: historische Studien Hermann Aubin dargebracht zum 70. Geburtstag. Lindau, Konstanz, 1956, lk. 279–291; H. Treumann. Vanemast raamatukultuuriloost. Tallinn, 1977, lk. 58–62; K. Robert. Tallinna linna Oleviste raamatukogu ajaloo. – Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai. Tallinna Oleviste raamatukogu. Revaler Bibliothek zu St. Olai (näituse kataloog). Koost. L. Kõiv, M. Luuk, T. Reimo. Tallinn, 2002, lk. 15–25 (varem ilmunud: Keel ja Kirjandus 1979, nr. 4, lk. 229–235); K. Robert. Raamatutel on oma saatus. Tallinn, 1991, lk. 45–62); K. Robert. Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai im 16. und 17. Jahrhundert. – Literatur und Institutionen der literarischen Kommunikation in nordeuropäischen Städten im Zeitraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Hrsg. E. Kotarski. Gdansk, 1996, lk. 180–188; M. Luuk, T. Reimo, E. Valk-Falk. Omanikumärkidest Oleviste raamatutes. – Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai. Tallinna Oleviste raamatukogu. Revaler Bibliothek zu St. Olai (näituse kataloog). Koost. L. Kõiv, M. Luuk, T. Reimo. Tallinn, 2002, lk. 102–110; T. Reimo. Raamat Tallinnas 15. ja 16. sajandil. – Vana Tallinn XVI (XX). Tallinn, 2005, lk. 158–184; M. Klöker. Das Revaler Bibliothekswesen bis zum Jahre 1658. – Books and Libraries in the Baltic Sea Region from the 16th to the 18th Century. Bücher und Bibliotheken im Ostseeraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Ed./hrsg. L. Kõiv, T. Reimo. Tallinn, 2006, lk. 19–36; T. Reimo. Book Collection of the ‘Old Tallinn Library’ (alte Revalsche Bibliothec). – Books and Libraries in the Baltic Sea Region from the 16th to the 18th Century. Bücher und Bibliotheken im Ostseeraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Ed./hrsg. L. Kõiv, T. Reimo. Tallinn, 2006, lk. 37–47. Nimetatud uurimustes on lähemalt analüüsitud ka raamatukogu tekke kultuuriajaloolist tausta ning käsitletud raamatukogu edasist saatust 16. sajandi lõpus ja 17. sajandi esimesel poolel.

² TLÜAR, Msc V-2901, Verzeichnüs derer Bücher, so von der alten Revalschen Bibliothec, sent Ao. 1552. überblieben, und jetzo, in S. Olai Kirche, annoch vorhanden sind (digitaalselt kättesaadav aadressil <http://www.etera.ee/zoom/21901/view?page=9&p=separate&view=0,0,3187,4797,15.03.2017>); pealkirja tõlget tsiteeritud K. Robert. Tallinna linna Oleviste raamatukogu ajaloo, lk. 16 järgi.

³ Artikkel põhineb 16. septembril 2016 Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu, Eesti Teaduste Akadeemia ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse korraldatud ettekandepäeval „Õpetajast õpetlaseks – Kyra Robert 100. Uuriija töö kultuuriloolises Baltika kogus“ peetud samanimelisel ettekandel.

⁴ Vrd. m. 2.

Oleviste raamatukogu 16. sajandil“. Kuigi raamatukogu asutamisest ei ole säilinud mitte mingisuguseid kaasaegseid teateid, mõistab valdav osa uusaegseid uurijaid raamatukogu asutamisajana aastat 1552, mida Heinrich Bröcker nimetab Oleviste kiriku juurde raamatukogu rajamise aastana lisaks juba viidatud nimekirja pealkirjale ka Oleviste raamatukogu rahaliste annetuste registreerimise raamatu eessõnas (*Anno 1552 [– – –] zu S. Olai eine Bibliothec anrichten*).⁵ Bröckeri põgusad märkused ei luba siiski kindlalt otsustada, milline oli raamatukogu institutsionaalne korraldus Oleviste kiriku või koguduse juures, milline oli täpselt linna ja milline kiriku roll raamatukogu asutamisel, milline oli Oleviste raamatukogu seisund võrreldes teise tollal eksisteerinud raamatukoguga Niguliste kiriku juures jms. Et aga Bröcker nimetab nii pika aja tagant täpset aastaarvu 1552, on üsna tõenäoline, et tema käsutuses pidi olema mingi kirjalik allikas, mis tänini ei ole säilinud. Bröckeri nimekirja on traditsiooniliselt peetud varaseimaks säilinud Oleviste raamatukogu kataloogiks; Martin Klöckeri hiljuti esitatud seisukoha järgi tuleks vanimaks nimekirjaks pidada hoopis nii käe- kirja kui ka sissekannete iseloomu järgi otsustades 17. sajandi esimesest poolest pärinevat nimestikku, milles on tõenäoliselt jooksvalt registreeritud tollal ostetud raamatuid. Selles nimekirjas loetletud raamatud ei ole aga säilinud, oletatavasti mingi veel 17. sajandi teisel veerandil raamatukogu tabanud hävingu tõttu.⁶

Käesolevas artiklis on esmalt vaadeldud põhilisi allikmaterjale: Heinrich Bröckeri ja temale raamatukoguhoidja ametis järgnenud Jacob Felsbergi Oleviste raamatukogu raamatute nimestikke. Kahe nimekirja kõrval tuleb olulise infoallikana nimetada ka varasemate omanike ja annetajate (või annetusi puudutavaid) sissekirjutusi raamatutesse, samuti muid füüsilisi tunnuseid, nagu köitekujundus ja -tehnika ning kasutajamärkmed raamatutes. Seejärel on provenientsi järgi kolme põhilist rühma raamatuid, mis „vanale Tallinna raamatukogule“ aluseks said, analüüsitud nii nende sisu kui vormi alusel.⁷

Heinrich Bröckeri nimekiri

Heinrich Bröckeri koostatud Oleviste raamatukogu raamatute nimestik on väikeses foolio-formaadis nahkkaantega käsikirjaline raamat, milles on 108 lehte.⁸ Sissekanded lõpevad 35. lehel, sama lehega katkeb ka algupärane lehtede numeratsioon; järgnevad 13 lehte on veel joonitud, ülejäänud tühjad. Suuremat osa nimestikust, l. 10–35 täidavad Bröckeri ametiaja algusaastail, 1658–1662 eraallikaist raamatukokku saabunud raamatute kirjed; kas Bröckeri tegevusaja teisel poolel saabunud raamatuid pole registreeritud ajapuuduse tõttu või mingil muul põhjusel, pole teada. Raamatukogu vanemast kihistusest pärinevad raamatud on sisse

⁵ TLÜAR, Msc V-2900, Freywillige Zusteuer oder Verzeichnüß milder Gaben, die zur wieder-aufgerichteten Revalschen Bibliothec [– – –] verehret und eingenommen von Heinrich Bröcker, Rev. Liv. im Jahr nach Christi Geburt, 1659, l. 4v. Kõige põhjalikumalt käsitleb Bröckeri andmeid raamatukogu asutamise kohta K. Robert: K. Robert. Tallinna linna Oleviste raamatukogu ajaloost, lk. 15–16. Mõnede varasemate uurijate tõlgenduse järgi oli see 1552. aasta, mil raamatud juba varem, oletatavasti alates reformatsiooniajast eksisteerinud „vanast Tallinna raamatukogust“ Oleviste kogusse üle toodi, vrd.: W. Greiffenhagen. Geschichte der ehstländischen öffentlichen Bibliothek, lk. 343; H. Weiss. Zur Bibliotheksgeschichte Revels im 16. und 17. Jahrhundert, lk. 281. K. Robert näitas viidatud artiklis, et selline käsitlus põhineb Bröckeri andmete keeleliselt ekslikul tõlgendusel.

⁶ TLÜAR, Msc XIV-191 (digitaalselt kättesaadav aadressil <http://www.etera.ee/zoom/27690/view?page=3&p=separate&view=0,0,2277,2795>, 18.03.2017), Catalogus librorum bibliothecae D. Olai. Vt. M. Klöcker. Der älteste Katalog der Olaibibliothek? Ein rätselhafter Fund. – Forschungen zur baltischen Geschichte, 12, 2017, lk. 322–336.

⁷ Vana Tallinna raamatukogu kui terviku sisulist koostist on analüüsinud eelkõige Tiiu Reimo: T. Reimo. Book Collection of the ‘Old Tallinn Library’ (alte Revalsche Bibliothec), lk. 40–42.

⁸ H. Bröckeri tegevusest Oleviste raamatukogu hoidjana on lähemalt kirjutanud Kyra Robert (K. Robert. Tallinna linna Oleviste raamatukogu ajaloost, lk. 15–19 ja m. 12), Bröckerist ja tema nimekirjast Tiiu Reimo (T. Reimo. Book Collection of the ‘Old Tallinn Library’, lk. 37–40).

kantud kõige ette, lehtede 4–8; l. 9 järgneb 1660. aastal Niguliste kiriku raamatukogust saadud raamatute nimekiri. Kõik sissekanded on tehtud Bröckeri käega, teise käekirjaga on lisatud mõni üksik hilisem märkus. Käekirja ja kirjutusmaneeeri, samuti kasutatud tindi ja sulgede suurest vahelduvusest võib järeldada, et nii vanemate raamatute kui ka uute tulmete nimekiri on kirjutatud pikema aja jooksul. Valdavalt on kogu nimekirja ulatuses sissekannete liigenduse esmaseks aluseks provenients – millisest allikast raamatud on saadud – ja sekundaarseks raamatute formaat. Vanemas osas on siiski vähemalt osaliselt nende kahe tasandi vahel juhitud veel asjaolust, kas raamatud on terviklikud või defektsed; ühekõiteliste raamatute puhul tähendab viimane kaante või muu olulise osa puudumist raamatust, mitmekõiteliste väljaannete puhul mõne kõite puudumist seeriast.

On oletatud, et nimekirja koostamist ei alustatud enne 1664. aastat.⁹ See ei pruugi siiski nii olla. Nimekirja vorm näitab, et pigem kavandas Bröcker seda juba algusest peale kaheosalisena – „vana raamatukogu“ raamatud ja värsked tulmed – ning võis täita mõlemat osa paralleelselt oma ametiaja algusaastaist alates. Kuna vanade raamatute hulk oli teada, sai nende sissekandmiseks raamatu algusosa jätta enam-vähem sobiva suurusega vaba ruumi. Jääb mulje, et raamatukoguhoidja on üldiselt olulisemaks pidanud kogusse jooksvalt lisanduvate raamatute registreerimist: vähemalt algusaastate tulmed on enamasti üles tähendatud saabumise järjekorras ning suuremad annetused või ajaliselt lähestikused väiksemad annetused ja ostud on sisse kirjutatud suhteliselt ühtlase käekirjaga, seega korruga lühikese aja jooksul. Samas märgatavalt väiksema mahuga vanema osa kanded on tehtud hoopis rohkem vahelduva käekirjaga ning osa lehti (suurem osa lehest 5 ja kogu l. 6) on ilmselt algul päris tühjaks jäetud, et siis hiljem nende täitmist jätkata. 5. lehele polegi hiljem palju lisatud, 6. lehele on käekirja järgi otsustades kirjutatud vähemalt kahes eri faasis, sh. ka 1664. a. piiskop Andreas Virginiuse käest tagasi saadud Oleviste raamatukogu raamatud, mis olid olnud Niguliste pastori Erich von Beeki valduses.¹⁰ Vana osa lõppu, 9. lehele on sisse kantud 1660. aastal Niguliste kiriku raamatukogust saadud raamatud, mida koostajale näis ilmselt olevat loogilisem seostada „vana Tallinna raamatukogu“ institutsionaalse raamatupärandiga kui kaasaegsete eratulmetega; käesolevas uurimuses neid siiski „vana Tallinna raamatukoguga“ üheskoos käsitletud ei ole, sest Oleviste raamatukogu seisukohalt on tegu ikkagi 17. sajandi lisandusega.¹¹

Ei ole ka suuremat alust oletada, et „vana raamatukogu“ nimekirja koostamiseks oleks Bröckerile eeskujuks olnud mõni varasem süsteemne nimekiri. Üldiselt kõik andmed, mis nimekirjas raamatute kohta on toodud – autor ja pealkiri, köidete arv, väljaandmiskoht ja -aasta, annetaja/pärandaja nimi –, pärinevad raamatuist endist. Kui näiteks provenientsimärke pole tänapäeval köitest leitav, on tegu raamatuga, millel kas hilisema ümberkõitmise käigus või mingi õnnetu juhuse läbi pole enam algseid kaanelehti või isegi tiitellehte, kus vastav märged üldiselt paiknes.¹² Kahel juhul on Bröcker teadnud osaliselt või täielikult puu-

⁹ T. Reimo. Book Collection of the ‘Old Tallinn Library’, lk. 40; samas K. Robert (Tallinna linna Oleviste raamatukogu ajaloost, lk. 16) peab asja üle lähemalt arutlemata alustamisaastaks 1658.

¹⁰ Ka Erich zur Beck, Niguliste pastor al. 1632 kuni surmani 1650, vt. L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. Tallinn, 2007, nr. 43.

¹¹ Nii Niguliste enda raamatuvara kui ka pastor Beeki valduses olnud Oleviste raamatute kohta vt. E. Valk-Falk. Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest. – Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai. Tallinna Oleviste raamatukogu. Revaler Bibliothek zu St. Olai (näituse kataloog). Koost. L. Kõiv, M. Luuk, T. Reimo. Tallinn, 2002, lk. 74–86; sama artikli laiendatud versioon: E. Valk-Falk. Niguliste kiriku järelejäänud raamatutest, mis anno 1660 Oleviste kiriku raamatukogule üle antud, ja teistest annetest, mille provenients tõendab nende kuuluvust Püha Nikolause kiriku raamatukogule. – E. Valk-Falk. Verba volant, scripta manent. Tartu, 2008, lk. 128–154. Pastor Beeki valdusest tagastatud raamatute hulgas on tegelikult nimetatud ka kahte algsest ilmselt siiski Niguliste kogule kuulunud köidet Hieronymus Welleri ja Johannes Brenzi piiblikommentaaridega (vrd. allpool), neist lähemalt: E. Valk-Falk. Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest, lk. 83.

¹² Nt. Tertullianus. Scripta, Basel, 1550 (Bröckeri andmeil Johann Hasselbergi annetatud); Ecclesiasticae historiae autores, Basel, 1554.

duvate seeriade lõplikku köidete arvu – Lutheri saksakeelsete teoste väljaannet on nimetatud 12-köitelisena, kuid pealkirjade äratoomise järgi otsustades olid Bröckerile kättesaadavad vaid I, IV ja VII köide (millest tänini on alles vaid I), ning Aquino Thomase 19 köidet, mis on kõik märgitud puuduvaks –, kuid selliste üksikjuhtumite puhul võisid andmed raamatute väljaandmise või kadumise kohta temani jõuda ka üksikute teadetena.¹³ Küll aga on tõenäoliselt Bröcker ise pidanud jaotama raamatud enne ülesmärkimist kogu inventeerimise käigus terviklikeks ja defektseteks ning ka eri formaatide vahel, kui viimane liigendus juba varasemast ajast ei pärinenud.

Tiiu Reimo arvestuse järgi on Bröckeri nimekirja „vana Tallinna raamatukogu“ osas 107 sissekannet, mis kajastavad 117 teost 163 köites; andmeid pisut korrigeerides on edaspidises arvestuses aluseks võetud 160 köidet.¹⁴ Tänapäevaks pole nimetatud 160 köitest raamatutest kogus suhteliselt kindlasti alles enam 27: sh. 11 köidet juba nimetatud Lutheri saksakeelsete teoste väljaandest ja kõik 10 köidet nn. Magdeburgi *Centuria*’id, mis nimestikku hiljem tehtud märkuse järgi on müüdnud;¹⁵ seega kui nimetatud kahte seeriat mitte arvestada, pole kadu väga suur.¹⁶ Liiatigi oli osa mitmeköiteliste väljaannete sissekantud köiteid tõenäoliselt puudu juba Bröckeri ajal, kui otsustada selle järgi, et erinevalt tavalisest pole nende osade pealkirju eraldi välja toodud (nt. *Biblia Latina cum postillis Hugonis de Sancto Caro*, [Basel, 1498–1502] IV ja VI kd.).

Kuna käesoleva artikli fookuses on raamatukogu kujunemine 1550.–1560. aastail, jäävad

¹³ Rohkematel juhtudel on üksikuid köiteid nende pealkirjade puudumise järgi otsustades puudunud seeriade algusest või keskelt, kuid sel juhul on Bröcker väljaande köidete koguarvuna käsitlenud viimase olemasoleva köite numbrit.

¹⁴ T. Reimo. *Book Collection of the ‘Old Tallinn Library’ (alte Revalsche Bibliothec)*, lk. 40; tänan Tiiu Reimot ka selle uurimuse aluseks olnud algandmete kasutada võimaldamise eest. Bröckeril I. 6r kolme eri köitena nimetatud Hieronymi Hangesti Tr. *Contra Lutherum de Libero Arbitrio*. Pariisis. 1515, Lampert. *Campestri contra M. Lutheri Apologiam*. *ibid.* 1523 ja *Iacob. Hoehstrati Disput. Contra M. Luther.* [ibid.] 1526 on natuke hilisemasse Jacob Fellsbergi koostatud Oleviste raamatukogu nimestikku (vt. allpool) sisse kantud ühe köitena (nr. VII.29) – ilmselgelt on Bröcker unustanud lisada loogelise joone, millega ta muidu kokku köidetud raamatuid on ühendanud; köide ise ei ole säilinud. Ühe võrra tuleb varasemat arvestust parandada arvutusvea tõttu. Arvesse ei ole võetud Aquino Thomase teoste 19 köidet, mida Bröcker nimetab puuduvana.

¹⁵ *Ecclesiastica historia, integram ecclesiae Christi ideam ... secundum singulas Centurias, perspicuo ordine complexens ... congesta per aliquot studiosos et pios uiros in urbe Magdeburgica ...*, Basel, 1559 [–1574]; ilmus kokku 13 köidet. Kas Oleviste raamatukogus oli ainult 10 köidet või oli osa köiteid kokku köidetud, pole teada; Bröcker nimetab *Nigulistest tagastatute hulgas eraldi vaid IV osa*, lisades „sind zusammen zehin in folio, sage zehin folianten“; hilisema käekirjaga on lisatud, et need 10 folianti on raamatukaupmees Martin Hehrile 20 riigitaalri eest „jälle tagasi antud“ (wieder zurückgegeben worden); Fellsbergi nimekirja (vt. allpool) järgi oli tõenäoliselt sellest seeriast olemas kokku köidetuna I–III osa ning eraldi IV, V ja XII osa (LXXIX.13–16). Raamatukaupmees Martin Heer tegutses Tallinnas alates u. 1658. aastast kuni 1670. aastateni. Vt. T. Reimo, L. Suurmaa. August Johann Beckeri raamatupoe raamatuloetelu aastast 1673. – *Vana Tallinn*, XXIII (XXVII). Tallinn, 2012, lk. 292–293; T. Reimo. Tallinna raamatuturg 17. sajandi teisel poolel. Raamatukaupmees August Johann Beckerist 1673. aastal Tallinna jäänud raamatud. – *Vana Tallinn*, XXV (XXIX). Tallinn, 2014, lk. 81–82; vt. ka F. Puksoo. P. Tielmann Hube, Buchhändler in Tallinn und Narva um die Mitte des XVII. Jahrhunderts – *Õpetatud Eesti Seltsi toimetused*, XXX (1938), lk. 520–525. Oleviste raamatukogule kuulunud seeria I kd. annetajamärkega *Liber Bibliothecae S. Olauj quem eruditus et honestus Vir Eüerhardus Dellinckhusen ciuis Reualiensis dono dd 1562 Constat 2 thaleris asub tänapäeval Riias Läti Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus* (kohaviit *Theol 1520b, inv.-nr. R 5938*); enne hävingut Teises maailmasõjas leidis seal tõenäoliselt vähemalt mõni köide veel (Aija Taimiņa e-kirjad autorile 27.09.2016 ja 14.03.2017); seega pole täpne teade, et nimetatud raamatukogus asub väljaande IV kd. ja et selle annetas Oleviste raamatukogule Heino Becker. Vrd. M. Luuk, T. Reimo, E. Valk-Falk. Omanikumärkidest Oleviste raamatutes, lk. 108 ja m. 36.

¹⁶ Allesolevaks on siin ja edaspidi arvestatud kõik köited, mis üldjuhul said praegu kehtiva kohaviida ja inventarinumbriga aastail 1862–1863 toimunud Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogu kataloogimise käigus (selle kohta vt.: W. Greiffenhagen. *Geschichte der ehstländischen öffentlichen Bibliothek*, lk. 348); mõnda üksikut neist pole käesoleva artikli autoril õnnestunud seni leida. Mõned köited asuvad praegu Eesti Ajaloomuuseumis, mille koosseisu Oleviste raamatukogu koos ülejäänud Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukoguga 1940.–1950. a. kuulus; vt. K. Robert. *Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai im 16. und 17. Jahrhundert*, lk. 180–181.

vaatluse alt välja veel nimestiku „vana Tallinna raamatukogu“ ossa kantud noodiraamatud vaimulike vokaalteostega, mille 22 köitest ainult kolm on ilmunud enne aastat 1600: vanimad aastail 1553 ja 1561, kolmas 1597; kaks esimest neist on 1628. ja 1629. aastast pärit sissekirjutuste järgi kuulunud tollal Oleviste kirikule, mitte raamatukogule, seega on olnud tõenäoliselt veel praktilisel kasutusel noodiraamatutena; küllap samal otsatarbel on algselt hangitud ka hiljem ilmunud noodid. Võimalik, et Bröckeri otsustas nootide lisamise „vana raamatukogu“ ossa alles hilisemas faasis, kuna nende kirjed l. 6r on kirjutatud eelnevast heledama tindiga ja seega oletatavasti lisatud hiljem.

Bröcker on pööranud suurt tähelepanu raamatute provenientsile: leides raamatust märke selle kohta, kelle päranduse või annetusega raamat on raamatukokku jõudnud, on ta selle üles märkinud ka oma nimestikku. Nii on tema „vana Tallinna“ nimekirja raamatutest kindla või üsnagi tõenäoliselt provenientsita üksnes 21 köidet.¹⁷ Kõik need on üsna varased väljaanded: 7-köiteline „Biblia latina cum postillis Hugonis de Sancto Caro“ [Basel, 1498–1502] ja veel kaks inkunaablit, kuus köidet 16. sajandi reformatsioonieelseid teoseid, viis katoliiklikku konvoluuti aastaist 1523–1541 ja üks protestantlik aastast 1544.¹⁸ Kõik ülejäänud raamatud võib provenientsi alusel jagada kolme suuremasse või väiksemasse rühma, millele lisandub kolm üksikjuhtumit. Kolm põhilist rühma on Reinhold Gristi pärandusena raamatukogule aluseks olnud kollektsoon, Tallinna linnakodanike ja ordukomtuuri annetused aastaist 1555–1558 ning tõenäoliselt Rakvere frantsisklaste kloostrist 1564. aastal Tallinna raamatukokku jõudnud väike kogu (neist vt. allpool). Lisaks on Toompea lossifoogt Lorenz Bielefeld kinkinud raamatukogule 1619. aastal vana kaheköitelise alamsaksakeelse Piibli;¹⁹ kaanelehel paikneva sissekirjutuse järgi otsustades esimese ja küllap ka sarnases köites, ent kaanelehetate teise köite Alexander Halse „Summa theologica“ väljaandest (Lugduni, 1515–1516) on 1519. aastal oma konvendile ostnud Tallinna dominiiklaste prior – kuidas see jõudis Oleviste raamatukokku, pole teada;²⁰ kaks köidet Hieronymus Welleri ja Johannes Brenzi piiblikommentaareidga on seppade tsunft 1573. aastal annetanud Niguliste kiriku raamatukogule²¹ – jällegi pole teada, kuidas need on saanud Oleviste raamatukokku, igatahes pole neid nimetatud koos teiste Niguliste kogust tulnud raamatutega.

Vaatamata mitmes jaos täiendamisele ei ole Bröckeri „vana Tallinna raamatukogu“ nimekirja ilmselt siiski päris täielik. Juba esmapilgul hakkab silma, et kvardist väiksemas formaadis raamatuid ei ole registreeritud ühtegi. Kas Bröcker lihtsalt ei jõudnud väiksemate formaatide sissekandmiseni? Või ei olnudki „vanast raamatukogust järele jäänud“ raamatute seas selliseid? Kui tugineda M. Klökeri hüpoteesile raamatukogu suurest hävingust kunagi 17. sajandi teisel veerandil, oleks täiesti mõeldav oletada, et varasemad väikestes formaatides raamatud võisid hävida koos 17. sajandi algul hangitud raamatutega, kuid suuremad raamatud

¹⁷ Mõnel üksikul juhul on Bröcker siiski unustanud raamatus oleva provenientsi oma nimekirja märkida. Samas mõnel juhul provenientsimärget tänapäeval enam raamatust ei leia, kuna vastava märkega lehed on nüüdseks hävinud: nt. mõne raamatu Rakvere päritolust teame vaid Bröckeri vahendusel (vrd. m. 49). Teadaoleva provenientsiga raamatuteks on siinkohal arvatud ka mõned provenientsimärketa köited, mille nt. köitekujunduse alusel samasse seeriasse kuuluvatel teistel köidetel on märke olemas.

¹⁸ Konvoluutide tingliku ilmumisaastana on siin ja edaspidi kasutatud vastava köite uusima väljaande ilmumisaega: aastat, mis on konvoluudi varaseim võimalik köitmisae.

¹⁹ Biblia dusesch dat erste [ander] deell, [Halberstad, 1522]: üks väheseid teadaolevaid sissekirjutusega testatavaid annetusi raamatukogule ajavahemikust 16. sajandi viimasest veerandist kuni 17. sajandi esimese pooleni.

²⁰ Priori nimi pole sissekirjutuses loetav; dominiiklaste prior oli tollal Johannes Coc (täna Tiina Kala asjaolude ja isiku täpsustamise eest); samanimelist teost esines ka Reinhold Gristi raamatukogus, ent ühtegi temale viitavat märki säilinud köites pole.

²¹ H. Weller. Samuelis liber primus annotationibus pijs iuxta ac eruditius explicatus, Francoforti, 1555; J. Brenz. Samuelis liber prior sexagintasex homiliis ... explicatus, Francofurti ad Moenum, 1554 (konvoluut); J. Brenz. Esaias propheta, commentariis explicatus, Francoforti, 1550.

võisid säilida näiteks põhjusel, et need paiknesid kuskil eraldi. Hindamaks Bröckeri nimekirja täielikkust, on võimalik selle andmeid võrrelda Oleviste järgmise raamatukoguhoidja Jacob Felssbergi koostatud nimekirjaga.

Bröckeri nimekiri võrrelduna Jacob Felssbergi nimekirjaga

Jacob Felssberg oli Oleviste raamatukogu bibliotekaar aastail 1668–1684.²² Tõenäoliselt kohe ametisse astudes hakkas ta koostama raamatukogu täielikku nimekirja, millesse jätkas sissekannete tegemist kuni oma surmani, mis ta ametiaja lõpetas.²³ Felssbergi nimekiri kujutab endast väikeses foolioformaadis pärgamendiga kaetud pabermakulatuurkaantega käsikirjalist raamatut. See koosneb kahest nummerdamata lehest ja 172-st nummerdatud leheküljest (tõenäoliselt tühjad olnud lk. 155–156 on välja rebitud); köite vahel on säilinud veel 10 lahtist nummerdamata täis kirjutatud lehte ning üks väiksem sedel. Paginatsioon on tehtud läbivalt tõenäoliselt Felssbergi enda käega, kuid kahel eri ajal: esmalt kuni lk. 80 k.a. ja hiljem sealt edasi. Lk. 92–158 on tekstita, lk. 100–157 ka joonimata, üksikuid tühje lehti või lehekülgi leidub kõikjal mujalgi; lk. 167–168 oli Felssberg kokku kleepinud algselt kahest lehest, kusjuures täis kirjutatud on ka kokku kleebitud pooled;²⁴ neil paiknevad sissekanded on Felssberg kirjutanud uuesti 168. leheküljele: võib oletada, et algsed kirjed, mille juures on palju parandusi, tundusid talle kõlbmatud (seega on see osa pagineeritud tagantjärele).

Nimestiku põhiosaks (lk. 1–87) on raamatukogu asukohakataloog, millesse on kantud kõik kogus juba varem olnud raamatud ja ka osa Felssbergi ajal hangitud. Sihiks on ilmselt olnud raamatukogu täielik kataloog: nimekirja on kantud ka kõik Bröckeri nimekirjas olevad raamatud (kui üksikud tõenäoliselt tähelepanematuses tingitud puudumised kõrvale jätta). Ilmselt ei rahuldanud Felssbergi Bröckeri provenientsi ja tulme alusel liigendatud nimestik, mis ei andnud ülevaadet eelkäija ametiajal tublisti täienenenud kogu raamatute paiknemisest. Asukohakataloogis tähistavad rooma numbrid tõenäoliselt riulit või kappi, milles raamatud paiknesid (vahemikus I–XCV, paljud on siiski vahele jäänud²⁵), araabia numbrid aga raamatu (s.t. köite) asukohta riulis/kapis. Keskmesse veergu on kirjutatud iga raamatu pealkiri ja autor ning köite number, vahel ka lühike märkus seisundi kohta, eraldi kitsastes veergudesse väljaandmiskoht ja -aasta. Kõrgemal tasandil on algul üritatud järgida süstemaatilist liigendust neljaks liigiks (mida pole siiski nimetatud): teoloogia (riiulid/kapid I–XIV), juura (XV–XVIII), loodus ja meditsiin (XXIII–XXIV), keel ja kirjandus, ajalugu ja filosoofia (XXXI–XLI). Edasi (XLV–XCV, suurte vahelejättudega) on raamatud rohkem segamini, grupeeritud väiksemate rühmade kaupa; enamik kirjandust on selles osas teoloogiline, ülejäänud valdavalt filoloogia ja ajaloo alalt. Ka selle osa raamatud on enamikus kuulunud raamatukogule juba enne Felssbergi, nagu näitab võrdlus Bröckeri nimekirjaga. LXXVIII rubriigi ees on pealkirjaks *Unten folgenden Bücher sind Defecten, item etliche, so zweymahl vorhanden sind* („Alljärgnevad raamatud on defektsed, samuti mõned, mis on olemas kahekordselt“), kuid pole aru saada, kuhumaani see pealkiri peab kehtima: tõenäoliselt ei vasta neile kriteeriumitele mitte kõik raamatud kuni nimekirja lõpuni. Teisel tasandil on raamatud jagatud formaatide alusel (foolio, kvart, oktaav, duodeets). Pea kõik sissekanded on asukohakataloogi tehtud Felssbergi käega, kuid väikse osa neist on ta hiljem vahele lisanud, sedamööda, kuidas lisandus uusi hangitud raamatuid; päris üksikud lisandused on ka hilisemad. Nimekirja teise ossa on kantud Felssbergi ajal saabunud raamatud (lk. 160–163

²² Vt. K. Robert, Tallinna linna Oleviste raamatukogu ajaloost, lk. 19 ja m. 42.

²³ TLÜAR, Msc V-2941, Verzeichniss derer Bücher, welche Anno 1668 in der Revalschen Bibliothec befunden worden, und seint der Zeit darzu kommen sind.

²⁴ Konserveerimise käigus on lehed jälle lahutatud.

²⁵ Ehk olid nummerdatud riulid/kapid olemas juba enne Felssbergi, aga osa neist olid tühjad või hävinud?

ostud dateeritult aastaist 1673–1682, lk. 164–169 annetused aastaist 1672–1684, osa oste, sh. varaseim ja hiliseim, samuti varaseimad annetused on dateerimata), mis on liigendatud provenientsi järgi: vastavalt sellele, kellelt ja millal nad on saadud; mõni neist on siis hiljem lisatud ka põhiosa nimekirja, ilmselt juhul, kui neid on olnud võimalik vaba ruumi olemasolul paigutada paiknemise kirjeldusele vastavatesse asukohtadesse. Lk. 89–91 ja 159 paiknevad ühe käega 18. sajandil lisatud sissekanded; lahtistel lehtedel leidub Felsbergi kirjutatud mustandeid (puhtalt ümber kirjutamata) ning 6 lehte teiste kirjutatud nimekirju.

Kuna „vana raamatukogu“ raamatud on ilmunud kuni 16. sajandi keskpaigani, kõrvutagem Bröckeri andmeid Felsbergi nimekirja põhiossa kantud kuni 1560. aastani ilmunud raamatute andmetega. Esmalt väiksemate raamatute juurde, mida Bröckeri nimekirjas üldse pole. Väikestes formaatides (oktaav ja duodeets) teadaolevalt kuni 1560. aastani ilmunud raamatuid on Felsbergi nimekirja põhiosas 39, millest tänini on suure tõenäosusega alles 24. Väiksematest raamatutest kolm on tuvastatavalt saanud Felsbergi (neist üks pole tänapäeval leitav), üks Bröckeri ajal.²⁶ Veel kaheksa alles olevat raamatut pole 16. sajandi lõpus või 17. sajandi algul kindlasti raamatukogus olnud, millest annavad põhiliselt tunnistust sellest ajast pärinevad eraomanike sissekirjutused.²⁷ Seega pole 24 säilinud raamatust 16. sajandi kolmandal veerandil kindlasti raamatukogus olnud 11; ülejäänute raamatukokku jõudmise aja kohta pole midagi teada, kuid ka paljudel neist on varaseid eraomanike sissekirjutusi, mis on aga dateerimata. Igal juhul pole põhjust oletada, et kuigi paljud neist oleksid olnud raamatukogus enne 17. sajandit. Samas on siiski täiesti mõeldav, et mingi osa neist oli raamatukogus enne Bröckerit. Mõtteliselt kuuluvad oktaav- ja duodeetsformaadis raamatutega kokku veel kuus Felsbergi loetletud väikeses kvartformaadis raamatut, mida Bröcker samuti ei nimeta: usutavasti oli kvartformaadi mõõtmete alampiir Bröckeri jaoks natuke suurem kui Felsbergil. Nende hulgas on ka juba raamatukogu algusest peale kogusse kuulunud, R. Gristi pärandist pärit ja vastava annetumärkega varustatud „Institutiones imperiales“ (Parisius, [1508]); samuti Bröckeri enda käega kirjutatud sissekirjutuse järgi raamatukõitjaselli Joachim Weissi annetusena saadud P. Melanchthoni „Die Heubtartikel Christlicher Lere“ (Wittenberg, 1544).

Foolio- ja kvartformaadis raamatuid, mis on ilmunud kuni aastani 1560, loetleb Felsberg oma nimekirja põhiosas 207.²⁸ Kui maha arvata kuus väikeses kvartformaadis raamatut, millest oli juttu eespool, jääb järele 201; neist säilis Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogu kataloogimise ajani 165. Siiski on neist 201 raamatust vähemalt 12 saanud Felsbergi enda ajal, nagu näitavad ta sissekanded tulmenimekirjades. Ülejäänud 189-st nimetab Bröcker 120 oma „vana Tallinna raamatukogu“ nimekirjas ning 41 uute tulmete nimekirjades; veel 3 on sissekirjutuste järgi saanud Bröckeri ajal ja üks veel 1658. aastal eraomanikku vahetanud, seega jõudnud raamatukokku samuti mitte enne Bröckeri aega. Seitse köidet on aastail 1555–1561 sissekirjutuste või köitemonogrammide andmeil kuulunud Oleviste kiriku diakonile ja pastorile ning hilisemale piiskopile Johann Robert von Geldernile või olnud tema

²⁶ Mõne Felsbergi nimekirja kantud raamatu saabumisaeg on tuvastatav Bröckeri või Felsbergi nimekirja teise osa tulmenimekirjade järgi. Bröcker on registreerinud tulmeid aastaist 1658–1662, Felsberg aastaist 1672–1684, osa kummagi registreeritud tulmeid on ka dateerimata. Sissekirjutuste järgi mõnedes raamatutes on teada, et vähemalt Bröcker ei registreerinud oma nimestikus kaugeltki mitte kõiki tema ajal saanud raamatuid, ka mitte annetusi.

²⁷ N. Machiavelli. *Historie di Nicolò Machiavegli cittadino, et secretario fiorentino, al santissimo et beatissimo padre Signore Nostro Clemente*. VII. Pont. Mas., In Vinegia, 1540; Terentius. *Comoediae, Francofordiae ad Oderam*, [15--?]; P. Melanchthon. *Loci praecipui theologici*, Lipsiae, 1559; J. Camerarius, *Elementa rhetoricae*, Basileae, 1541; D. Muxellanus (Mugellanus). *Commentarius in Regulas Iuris Pontificii*, Lugduni 1545; Plutarchos. *Epitome vitarum*, Basileae, 1541; L. Lossius. *Annotationes scholasticae in evangelia*, Frankf., 1553 (?); J. L. Vives. *Linguae latinae exercitatio*, Parisiis, 1555 (viimase sissekanne kuulub küll Felsbergi nimekirja põhiossa, kuid on sinna hiljem lisatud).

²⁸ Arvestatud ei ole nimekirjas nimetatud, ent nüüdseks kadunud nelja dateerimata vana käsikirjalist raamatut, mis võisid pärineda varasemast ajast, kuid ei pruukinud.

käes. Millal need raamatukokku (tagasi) on jõudnud, kas enne Bröckerit, tema ajal või hiljem, pole teada. Palju varem siiski ilmselt mitte, sest ühes Gelderni monogrammiga köidetest on lisaks ka juba mainitud Erich von Beeki (*M. Ericus vom Beke*) sissekirjutus.²⁹ Felssbergi asukohakataloogi on need raamatud kantud enamikus üksteisele väga lähestikku defektsete raamatute ja duplikaatide rubriiki. Üks raamat on dateerimata sissekirjutuse järgi kuulunud Niguliste diakonile (al. 1560) ja pastorile (al. 1567 kuni surmani 1582) Thomas Gerstenbergile,³⁰ sellegi raamatukokku saabumise aja kohta pole midagi teada. Ülejäänud 16-st 7 pole tänapäevani raamatukogus säilinud ja nii ei saa nende provenientsi kohta midagi järeldada; provenientsimärketa on ka 7 säilinud. Kui välja arvata kaks nüüdseks kadunud Lutheri teoste köidet, siis on kõik teadmata päritolu raamatud suhteliselt varased: nende seas on 4 inkunaablit, veel 2 reformatsiooneelset trükist, kaks köidet kirikuisasid 1520. aastatest, kolm köidet katoliiklike teoloogiliste teostega ja üks ajalooteostega aastaist 1537–1547. Lõpuks on kaks raamatut, mille varasemast päritolust tõesti ka midagi teada on: M. Cordier' „De Latini sermonis varietate“ (Basileae, 1537) kinkis 1606. aastal Tallinna apteekrile Johannes Burchartile või tema sama nimega pojale raesekretär Caspar Dellinckhusen (Dellinghausen);³¹ M. Lutheri „Enarrationes in Genesin“ (Norimbergae, 1554–1555) 3.–4. osa annetas 1555. aastal raamatukogule Tallinna müntmeister Urban Dene, nagu paljud teisedki Lutheri teosed (vt. allpool), seega pidanuks see väljaanne Bröckeri ajal kindlasti olemas olema, kuid jäi millegipärast tema nimekirjas kajastamata.

Kokkuvõttes jääb mulje, et kui mitte arvestada mõnda juhuslikku viga, siis valdavalt jäid Bröckeri nimekirjas kajastamata raamatud, mille päritolu oli tema jaoks ähmane; sellele aitas sageli kaasa ka see, kui raamat ei olnud säilinud terviklikuna. Pole ilmselt ime, et selliseid oli rohkem just kõige vanemate raamatute seas: ka siiski üles märgitud provenientsita raamatud olid ju ennekõike varased väljaanded. Võib-olla kavatses ta puuduvad edaspidi ikkagi oma nimekirja vabadele lehtedele lisada. Ent igal juhul polnud selliseid Bröckeril mainimata jäänud suuremates formaatides raamatuid kuigi palju: praegu teada olevalt võib rääkida kõige rohkem paarikümnest köitest. Mõni vanem raamat võis raamatukokku jõuda ka Bröckeri ametiaja teisel poolel, millest tulmenimekirju ei ole säilinud. Ja kui rääkida juhuslikust unustamisest, siis täpselt samuti unustab vahel ka Felssberg: tema nimekirjast puudub ligi kümme Bröckeri järgi olemasolevat köidet ilmumisaastaga kuni 1560, millest enamik on ka tänini säilinud.

Reinhold Gristi raamatupärand

Kolmest Oleviste raamatukogu algusaastail sellele aluseks olnud allikast on Reinhold Gristi raamatupärandit kõige rohkem uuritud,³² kuna esiteks andis võib-olla just see tõuke raamatukogu asutamiseks,³³ teiseks on see allikatest kõige mahukam ja kindlapiirilisem. Tallinna koorekhihist

²⁹ Kõigi köidete kohta vt.: M. Luuk, T. Reimo, E. Valk-Falk. Omanikumärkidest Oleviste raamatutes, lk. 102–103; seal nimetatud Martin Lutheri ladinakeelseid teoseid on kokku kolm köidet. Johann Robert von Gelderni kohta vt.: L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885, nr. 268; von Beeki kohta vrd. m. 10.

³⁰ H. Bullinger. In omnes apostolicas epistolas ... commentarii, Tiguri, 1549; Thomas Gerstenbergi kohta vt.: L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885, nr. 272.

³¹ Burchartide kohta vt. nt.: M. Klöker. Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657): Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Teil 1, Darstellung. Tübingen, 2005, lk. 654–655; Dellinghauseni kohta samas, lk. 106, 126, 635.

³² Vt. eelkõige: K. Robert. Reinhold Gristi raamatupärandist. – Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai. Tallinna Oleviste raamatukogu. Revaler Bibliothek zu St. Olai (näituse kataloog). Koost. L. Kõiv, M. Luuk, T. Reimo. Tallinn, 2002, lk. 41–43; J. Kreem. Reinold Grist ja tema raamatukogu. Pilk 16. sajandi esimese poole Tallinna vaimsetele võimalustele. – Lugemise kunst = The art of reading. Koost. P. Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, nr. 13. A, Raamat ja aeg, nr. 2.) Tallinn, 2011, lk. 151–165.

³³ M. Klöker. Das Revaler Bibliothekswesen bis zum Jahre 1658, lk. 31; T. Reimo. Book Collection of the 'Old Tallinn Library' (alte Revalsche Bibliothec), lk. 44.

pärit ja usutavasti 1500. aastal Rostocki ülikooli immatrikuleeritud Reinhold Grist oli Oleviste kiriku viimane katoliiklik preester, kes pärast reformatsiooni ametist kõrvaldati, kuid 1531. aastal peetud kohtuprotsessi otsuse järgi hakkas teadmata teenete eest nüüd luterlikult Oleviste kirikult siiski taas regulaarset aastatasu saama. 1551. aastal surres jagas ta testamendiga, mis on säilinud, oma sõprade ja Tallinna kiriklike institutsioonide vahel märkimisväärse varanduse. Raamatuid pole testamendis nimetatud. Nende nimekirja leiame hoopis inventarist, mis on kirjutatud nn. vaeste koolipoiste eestseisja arveraamatusse, mida hakati pidama alles 1555. aastal. Sellesse raamatusse on üldiselt kantud Oleviste kiriku juures asunud Tallinna linnakooli (triviaalkooli) vähekindlustatud õpilaste ülalpidamiseks saadud annetused ja nende väljamaksete; dateerimata raamatunimekirja on kirjutatud teistest sissekannetest eraldi ja ülejäänud sisu suhtes tagurpidi.³⁴ Inventari päises on kaks korda nimetatud, et Reinhold Grist on raamatud jätnud raamatukogule (*tho de Liberie*). Et raamatukogu asutamisest pole tegelikult midagi teada, ei ole ka täpselt selge, mille (millise institutsiooni) raamatukogule raamatud jäeti: kas raamatukogu kuuluski algul kooli juurde või olid nad kiriku juures kuidagi muul viisil kooliga seotud? Säilinud raamatutes olevate sissekirjutuste järgi (kelle kirjutatud need on ja millal täpselt, pole teada, käekirja järgi otsustades siiski igal juhul üsna pea pärast Gristi surma) on Grist raamatud pärandanud Oleviste kirikule (*templo Olauj*). Võib-olla otsustatigi alles hiljem, millisele kiriku juures olevale asutusele raamatud kuuluma hakkavad.

Inventaris on 137 rida, mis üldiselt tähendavad igaüks üht köidet, kuid vähemalt kaks rida usutavasti kumbki 4 köidet,³⁵ seega kokku pidanuks Gristist maha jääma vähemalt 143 köidet. Kyra Roberti algatatud töö tulemusel on neist seni kas sissekirjutuse või köites oleva Gristi majamärgi või Bröckeri märke (enamasti korraka nii sissekirjutuse kui ka Bröckeri märke) järgi säilinuna tuvastatavad 49 köidet. Lisaks on raamatukogus mõned juba Bröckeri ajal olemas olnud raamatud, mida on võimalik kokku viia Gristi inventarinimetustega ja millel pole mingit muud tõenäolist proveniensi; neist mõnel juhul on samasus üsna kindel, sest köide ja raamatu seisund on väga sarnane teiste lähedaste kindlalt Gristile kuulunud köidetega.³⁶ See, et Gristi raamatuist on tänapäevaks ja oli ka juba Bröckeri ajaks säilinud nii vähe, märgatavalt alla poole, on pandud eelkõige 16. sajandi lõpus ja 17. sajandi esimesel poolel raamatukogus valitsenud korralageduse arvele, mis võis olla tingitud ka reformatsioonieelse kirjavara aegumise tõttu ebaoluliseks muutumisest.³⁷ Kindlasti oli sel oma osa, ent siiski väärrib märkimist, et säilinud raamatute hulgas pole taas ühtegi väiksemas formaadis väljaannet. Samal ajal näiteks Tallinna Linnaarhiivi trükikataloogis registreeritud samast ajavahemikust pärit 27-st samalaadi sisuga raamatuköitest on vähemalt kuus oktaavformaadis.³⁸ Ka Gristi pärandi nüüdseks kadunud osa mitmetest luuleraamatutest, klassikaliste autorite ja humanistide väljaannetest ning samuti harduskirjandusest ja eraviisilise kasutusega liturgilistest käsiraamatutest võinuks vähemalt osa olla väiksemas formaadis. Kuigi väiksemad raamatud

³⁴ Gristi eluloost ja pärandusest vt.: J. Kreem. Reinold Grist ja tema raamatukogu, lk. 154–155; inventari (TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 25, fol. 22v–20v) publikatsioon samas, lk. 160–164; vt. ka K. Robert. Reinhold Gristi raamatupärandist, lk. 41–42.

³⁵ Tertia 4, 5 & 6ta partes glosse ordinarii = Textus biblie cum glosa ordinaria, Nicolai de Lyra postilla ..., Basileae, 1506–1508 ja Quatuor partes Lyre = Biblia latina cum postillis Nicolai de Lyra, Nuremberge, 1497.

³⁶ Nt. Albericus super 1 parte digesti veteris = Albericus de Rosate, Lectura super prima et secunda parte digesti veteris ..., P. 1–2, Lugduni, 1517–1518. Palju rohkem Gristi raamatuid tänapäeval raamatukogust veel leida pole enam lootust: suure osa 16. sajandi esimese veerandini ilmunud raamatute provenients on teada ning ülejäänute seas ei torka silma arvukalt Gristi pealkirjadega kokku minevaid raamatuid.

³⁷ K. Robert. Ühest huvitavast kultuuriloolisest dokumendist (Tallinna raamatukogumäärus XVII sajandist). – K. Robert. Raamatutel on oma saatus. Tallinn 1991, lk. 76–82; K.-O. Veskimägi. Kahte kappi on ühhetassa majas tarwis: leiwakappi ja ramatokappi. Eesti raamatukogude ajalugu. Tallinn, 2000, lk. 50–51.

³⁸ G. Hansen'i Tallinna linna arhiivi kataloog. I jagu, Codices ja raamatud. Korraldanud O. Greiffenhagen = Katalog des Revaler Stadtarchivs. I. Abteilung, Codices und Bücher; von G. Hansen. Hrsg. O. Greiffenhagen, lk. 9–15.

kipuvad ka üldiselt rohkem kaduma minema kui suuremad, viib niiviisi täielik puudumine taas mõtte Oleviste raamatukogu väikeseformaadiliste raamatute võimalikule suuremale hävingule 17. sajandi esimesel poolel.

Võrreldes Gristi kogu Tallinna 16. sajandi pärandiloenditest teada olevate eraraamatukogudega, kuulub see suurimate hulka: 185 nimetusega on suurem ainult mõnevõrra hilisem Johannes Hauleri pärand 1583. aastast, 100 nimetuseni küündis veel Johann Mülleri pärandinimekirja 1593. aastast.³⁹ Ka laiemas Põhja-Euroopa kontekstis on tegu küll mitte hiiglasliku, ent siiski selgelt suurte hulka kuuluva eraraamatukoguga.⁴⁰ Gristi raamatukogu saamisluгу tundub peaaegu saladuslik. Selle säilinud osa vaadeldes hakkab ruttu silma, et kõik raamatud on ilmunud märgatavalt varem, kui reformatsioon Tallinna jõudis: uusimad on aastast 1518. Ka kadunud raamatute pealkirju vaadates ei leia ühtegi, mis oleks kindlalt ilmunud hiljem: kõik on soliidne keskaegne või 16. sajandi alguseks samuti juba laialt levinud humanistliku taustaga kirjavara. Säilinud raamatuist umbes kolmandik pärineb aastaist 1516–1518: näib, nagu oleks raamatukogu komplekteerimisega eriti hoogsalt tegeldud just selle äkilise lõpu eel. Teine kolmandik pärineb aastaist 1505–1515 ja vanim kolmandik kahest varasemast aastakümnest. Muidugi võib ka varasemaid raamatuid olla hangitud ilmumisajast tunduvalt hiljem. Ent igal juhul on kollektiooni täiendamine kunagi reformatsiooni paiku täielikult katkenud. Ükskõik kas Gristi valdusse sattus kunagi reformatsiooniajal kellegi teise juba varem komplekteeritud raamatukogu või soetas ta ise enne reformatsiooni hulgaliselt hinnalisi raamatuid, tundub kummaline, kui ta koolitatud inimesena järgmiste aastakümnete jooksul lausa midagi juurde ei hankinud. On ka oletatud, et Gristi kätte sattus pärast reformatsiooni osa Tallinna dominiiklaste raamatukogust,⁴¹ ent peale on jäänud vastuargumendid: ühelgi Gristi raamatul pole jälgi ketist, mis dominiiklaste kui tüüpilise kloostriraamatukogu Tallinna Linnaarhiivis säilinud raamatute puhul on tavaline; samuti pole neis mingeid muid märke ükskõik millisest võimalikust varasemast omanikust.⁴² Enamgi veel, raamatuis pole peaaegu üldse mingeid kasutusjälgi, samuti pole peaaegu mitte kunagi käsitsi lisatud initsiaale, mis paljudes tollastes väljaannetes jäeti trükkimata. Samal ajal Linnaarhiivis asuvad dominiiklaste trükised või ka nt. enam-vähem kaasaegsele Oleviste luterlikule pastorile Zacharias Has(s)ele⁴³ kuulunud raamatud on reeglina käsitsi koloreeritud ja vahel äärelle annoteeritud, alla joonitud vms. Kui silmaga nähtavate kasutusjälgede süstemaatiline puudumine näib viitavat raamatute ühele ja ainsale varasele omanikule, siis köidete suur mitmekesisus lubab oletada, et raamatud on siiski omandatud pikema aja jooksul ja mitte ühest kohast. Vastasel juhul võiks köidete hulgas ette tulla kohalike raamatukõitjate äratuntava käekirjaga suuremaid gruppe.⁴⁴ Köited ise on seejuures küll mitte lausa luksuslikud, ent siiski enamasti läbimõeldult kujundatud ja vastupidavalt teostatud: ornamenteeritud puukaantega nahkköited, sageli metallsulgurite ja -nurkadega;⁴⁵ üldiselt on nad ka tänini väga heas ja algses seisundis säilinud (eeslehed on olemas, pole vajanud ümberkõitmist jne.). Nii on tegemist omal ajal suhteliselt kõrget hinda maksanud köidetega.

Gristi raamatukogu koostist kõige põhjalikumalt analüüsinud Juhan Kreem on pidanud

³⁹ Rohkem jäi raamatuid maha veel kahest raamatukaupmehest, kelle pärand on üles kirjutatud. Vt. T. Parts. Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades 16.–17. sajandil – Lugemise kunst = The art of reading. Koost. P. Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, nr. 13. A, Raamat ja aeg, nr. 2.) Tallinn, 2011, lk. 210–211.

⁴⁰ J. Kreem. Reinold Grist ja tema raamatukogu, lk. 156.

⁴¹ K.-O. Veskimägi. Kahte kappi on ühhetassa majas tarwis: leiwakappi ja ramatokappi, lk. 48–50.

⁴² M. Klöker. Das Revaler Bibliothekswesen, lk. 31; J. Kreem. Reinold Grist ja tema raamatukogu, lk. 158–159. Tallinna dominiiklaste raamatutest vt. T. Kala. Jutlustajad ja hingede päästjad: dominiiklaste ordu ja Tallinna Püha Katariina konvent. Tallinn, 2013, lk. 212–218.

⁴³ Eluaastad u. 1470–1531; vt. L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885, nr. 357.

⁴⁴ Ühesuguseid köiteid tuleb Gristi kogus ette eelkõige ilmselt kirjastustega seotud köitekodade puhul, nt. Lyonis ilmunud õiguslastel raamatutel.

⁴⁵ K. Robert. Reinhold Gristi raamatupärandist, lk. 43.

seda iseloomulikuks praktiseerivale hiliskeskaegsele vaimulikule, kel ei pruukinud puududa ka lausa teaduslikud ambitsioonid. Kõige suurema osa kogust moodustavad jutlusekogumikud, jutlustamise abivahendid ja vaimulikud käsiraamatud; arvukalt on esindatud keskaegne kommenteeritud piiblitekst ja skolastiline teoloogia. Väiksemad grupid moodustavad tollaste vaimulike raamatukogudele samuti tüüpilised kanooniline ja rooma õigus ning humanistlikud teosed nii itaalia kui ka saksa kultuuriruumist. Esindatud on veel mõned tuntumad antiikautorid ning vähesel määral keskaegset ja humanistlikku õppekirjandust, kuid mitte eriti algtaseme kooliraamatuid. Ent nagu juba raamatute ilmumisaastaistki võib järeldada, puudub täielikult reformatsioonijärgne poleemiline kirjandus nii protestantlikult kui ka katoliiklikult poolelt.⁴⁶ Kui võrrelda Gristi kogu näiteks aastail 1514–1528 Tartuski esmalt katoliikliku vaimulikuna tegutsenud, ent ajapikku reformatsiooniga kaasa läinud ning hiljem kodusesse Pommerisse reformaatorina naasnud Johannes Blocki (1470/1480–1544) umbes sama suure raamatukogu reformatsioonieelse osaga, hakkab silma suhteliselt sarnane pilt: antiikautorite ja humanistide valik ja osakaal on Blocki kogus küll mõnevõrra suurem, ent valdavad ikkagi jutlusekogumikud ja mitmesugused vaimulikud käsiraamatud, keskaegne teoloogia ja kanooniline õigus. Pärast reformatsiooni muutus Blocki raamatuvalik täielikult: suures ülekaalus on nüüd protestantlike teoloogide kommentaarid üksikute Piibli raamatute kohta, ka ülejäänud on põhiliselt teoloogiline-eksegeetiline.⁴⁷

Rakvere päritolu raamatud

Tõenäoliselt Rakvere frantsisklaste kloostrist „vanasse Tallinna raamatukokku“ jõudnud raamatud pole raamatukogu kolme põhiallika hulgas Gristist järgmised Oleviste kokku jõudmise aja poolest, küll aga paiknevad need Gristi kogu ja Tallinna linnakodanike annetuste vahepeal raamatute ilmumisaegade ja sisulise suunitluse poolest. Tänapäevaks on ainult kolmes raamatus säilinud lakooniline sissekirjutus „Wesenberch 1564“,⁴⁸ milles aastaarv tähistab eeldatavalt raamatute Rakverest Tallinna raamatukokku jõudmise aastat. Bröckeri nimekirjas on märkega „E bibliotheca Wesenbergensi a. 1564“ (*vel sim.*) varustatud lisaks neile kolmele veel kolm sissekannet, millele tõenäoliselt vastavad raamatud on samuti tänini säilinud, kuid neil on aja jooksul kaotsi läinud lehed, millel sissekirjutus võis asuda.⁴⁹ Kuna kirikuisade Augustinuse ja Ambrosiuse teoseid sisaldava konvoluudi⁵⁰ köitega on nii kujunduse kui ka tehnilise teostuse poolest peaaegu identsed veel neli baltika kogus tänini säilinud raamatuköidet, millest kolm esinevad (provenientsita) ka Bröckeri ja Felssbergi nimekirjades, tõuseb suure tõenäosusega Rakverest pärit olevate raamatute arv kümneni.⁵¹ Kõigi viie köite puukaaned on kaetud

⁴⁶ J. Kreem. Reinold Grist ja tema raamatukogu, lk. 156–158.

⁴⁷ Blocki kohta vt.: J. Geiß. Jutlustaja Johannes Block Stolpi linnast ja tema Tartu-perioodi raamatukogu: uus allikas Liivimaa varasest reformatsiooni ajaloost. – Tuna 2017, nr. 1, lk. 7–23. Peaaegu kõik tema Barthi kirikuraamatukogus säilitatavad raamatud on digitaalselt kättesaadavad Mecklenburg-Vorpommerni digitaalses raamatukogus, vt. [http://digitale-bibliothek-mv.de/viewer/search/DC:bibliotheken.400kbbarth.100block;/\(13.04.2017\)](http://digitale-bibliothek-mv.de/viewer/search/DC:bibliotheken.400kbbarth.100block;/(13.04.2017)).

⁴⁸ Augustinus, Omnium operum Divi Aurelii Augustini ... epitome, T. IV, Coloniae, 1539; Ambrosius, Tres officiorum libri, [Leipzig], 1515 (konvoluut 2 trükisest); Ptolemaios, In hoc opere haec continentur Geographia, [Romae], 1507; Hieronymus, Epistolae, P. 1.–3., Lugduni, 1518.

⁴⁹ Biblia Latina, Nurnberg[um], 1479; Justinianus. Institutiones cum glossa, Venetijs, 1478; Aristotelis opera, mis tõenäoliselt peaks olema Aristoteles. Opera (Latine), [Veneetsia], 1496.

⁵⁰ Vrd. m. 48.

⁵¹ Canones concilii provincialis Coloniensis ... Anno 1536, Colon[iae], 1538; G. Witzel. Hagiologium, seu De Sanctis Ecclesiae, Moguntiae, 1541; A. de Castro. Adversus omnes haereses, [Pariis], 1534 (konvoluut 2 trükisest); B. Pürstinger. Theologia germanica in qua continentur articuli de fide, evangelio, virtutibus et sacramentis, Augustae Vindelicorum, 1531; B. Pürstinger. Tewtsch Rational über das Ambt heiliger mess, [Saalfeld?], 1535 (konvoluut 2 trükisest); F. Nausea. Homiliarum centuriæ quatuor, Coloniae, 1534 (ei esine ▶

taimparknahaga, ornamenteeritud joonraua ja kokku kuue erineva üksiktempliga (päris kõik templid ei esine kõigil köidetel), väljade jaotus on identne; köidetel on või olid algselt metallist sulgurid ja mõnel ka nurgised.⁵² Endel Valk-Falgi hinnangul on köited valminudki Rakvere kloostri kogemusteta mungast köitja käe all, millele viitab oskamatu ja ebakonventsionaalne teostus.⁵³ Erinevalt Tallinna dominiiklaste raamatutest pole ühelgi Rakvere köitel säilinud jälgi ketist. Lisaks kirjeldatud foolioformaadis köidetele on säilinud ka üks väiksemas kvartformaadis samasuguses tehnikas konvoluutkõide, mille kujunduses on kasutatud samu võtteid ja üksiktemplid; ka sisuliselt koostisel on see lähedane teistele Rakvere köidetele.⁵⁴ Neljal (sh. ka kvartformaadis) köitel on praeguseni alles kaanelehtedena kasutatud keskaegse pärgamentkäsikirja lehed, mis on kaante sisekülgedele kleebitud ühesugusel viisil; kahel köitel pärinevad need ka ühest käsikirjast. Pea kõik sisaldavad ühiste kaante vahel mitut erinevat, kuid millegi poolest siiski omavahel seostuvat teost ning köidetud on need tõenäoliselt suhteliselt lühikese aja jooksul: kõigi ilmumisaeg (konvoluutidel uusima osise ilmumisaeg) jääb ajavahemikku 1534–1541.

Just Rakvere frantsisklaste kloostri raamatute seostas „Wesenberch 1564“ sissekirjutusega raamatud esimesena tõenäoliselt Leonid Arbusow jun.;⁵⁵ selle seisukoha juurde on jäänud ka hilisemad uurijad.⁵⁶ Peaingel Miikaelile pühitsetud Rakvere frantsisklaste (observantide) kloostri ajalugu jäi lühikeseks ja teada

Augustinus. *Omnium operum ... epitome*, T. IV, Coloniae, 1539; Ambrosius. *Tres officiorum libri*, [Leipzig], 1515 (konvoluut 2 trükisest). Kogenematu meistri teostatud hilisgooti köitekujunduses on kasutatud viit erinevat üksiktempli (nelja neist on näha pildil kujutatud esikaanel), mis kõik esinevad ka teistel Rakvere päritolu köidetele.

► Bröckeri ega Felssbergi nimekirjas). Oleviste raamatukogu 450. aastapäeva näituse kataloogis on kirjutatud, et „Endel Valk-Falk on ... välja selgitanud kümme sedavõrd sarnast raamatut, et võib oletada, et need on köidetud Rakveres“ (Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai. Tallinna Oleviste raamatukogu. Revaler Bibliothek zu St. Olai (näituse kataloog). Koost. L. Kõiv, M. Luuk, T. Reimo. Tallinn, 2002, lk. 133). Tõenäoliselt on sellega mõeldud siiski kõiki eelkirjeldatud kümme raamatut kokku, millest viis on Rakverele omistatavad ainult provenientsiinfo, mitte köite põhjal. Kõiki seni nimetatud Rakverega seostatavaid köiteid on lähemalt kirjeldanud E. Valk-Falk. Niguliste kiriku järelejäanud raamatutest, mis anno 1660, lk. 134–139. Sealsamas on väidetud, et Rakvere frantsisklaste raamatud jõudsid Tallinnas esmalt Niguliste kiriku raamatukokku, ent sellele väitele pole käesoleva artikli autoril õnnestunud allikalist kinnitust leida.

⁵² Vrd. Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai, lk. 135.

⁵³ E. Valk-Falk. *Köiteuunikume Eestis XVIII sajandist XX sajandi keskpaigani*. Lutike, 2003, lk. 13–14.

⁵⁴ J. Cochlaeus. *De ordinatione episcoporum atque presbyterorum ...*, Moguntiae, 1541; G. Witzel. *Homiliae aliquot ...*, Lipsiae, 1538; G. Witzel. *Conquestio de calamitosa in praesens rerum Christianarum statu*, Lipsiae, 1538; G. Witzel. *Confutatio calumniosissimae responsionis Iusti Ionaë, Lipsiae, 1533*; Jacobus de Voragine. *Legenda Sanctorum*, Lugduni, 1540 (konvoluut 5 teosest, ei esine Bröckeril).

⁵⁵ L. Arbusow (jun.). *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*. Leipzig, 1921, lk. 75.

⁵⁶ H. Weiss. *Zur Bibliotheksgeschichte Revals im 16. und 17. Jahrhundert*, lk. 282; K. Robert. Tallinna linna Oleviste raamatukogu ajaloo, lk. 22; T. Reimo. *Book Collection of the 'Old Tallinn Library' (alte Revalsche Bibliothec)*, lk. 45 jt.

on sellest vähe.⁵⁷ Observantliku reformi laines rajati 15. sajandi 2. poolel ja 16. sajandi algul Vanal-Liivimaal, kus frantsisklaste roll oli olnud seni üsna tagasihoidlik, koguni kuus uut selle ordu meestekloostrit: Tartu, Viljandi, Lemsalu, Aizpute ja Koknese järel viimasena Rakvere. Tänuks 1502. aastal Smolino lahingus Moskva vägede üle saavutatud võidu eest tootanud ordu-meister ja Harju-Viru vasallid asutada kloostri; pärast kõhklusi Tallinna ja Rakvere vahel valmis see Rakveres u. 1506.–1508. aastal. Teada on, et 1526. aastal tabas kloostrit tulekahju, mille järel see taastati.⁵⁸ Reformatsioonija elas Rakvere klooster üle nagu enamik Vana-Liivimaa väikelinnade ja maakloostreid; L. Arbusow jun. seletab seda osaliselt vajadusega hoolitseda maarahva hingede eest. 1559. aastal Liivi sõja ajal purustasid kloostri koos ülejäänud Rakvere linnaga Vene väed; kloostri ehitusliku substantsi häving ei olnud siis veel ilmselt täielik, kuid institutsioonina lakkas ta uutes oludes paratamatult toimimast.

Rakvere raamatukogu võib nende 11 köites sisalduva 18 teose põhjal kirjeldada kui kollektsiooni, milles tüüpilisele hiliskeskaja kloostri raamatukogu põhjale on laotud selgelt ajastule iseloomulik luterlusevastase poleemika ja ühtaegu katoliikliku reformiliikumise kihistus. Kõige mõjukamate ladina kirikuisade (Augustinus, Ambrosius, Hieronymus) teosed, Piibel, Jacobus de Voragine pühakutelood „Legenda aurea“ ja ka Rooma õiguse üks alusteoseid Justinianuse „Institutsioonid“ olid läbi aegade olnud kloostri raamatukogude raudvara, Aristoteles oli skolastika olulisim lähteautor, kelle tekste hakati varauusajal taas rohkem lugema, Ptolemaiose „Geograafia“ hinnaline väljaanne lisab kogule samuti ajastuomast humanistlikku hõngu. Suur osa nende teoste väljaannetest oli ilmunud juba enne Rakvere kloostri asutamist ja hangitud tõenäoliselt järelturult erinevaist allikaist, millest annavad tunnistust ka nende erinevad köited.

Ent 1530.–1540. aastail ilmunud teoste tuumiku moodustavad täpselt suunitletult luterlusevastase poleemika vaimu kandvad teosed. Berthold Pürstingeri (1465–1543) „Theologia Germanica“ algversioon „Tewtsche Theology“ (München, 1528) oli esimene saksakeelne Aquino Thomast järgiv dogmaatika, mis oli mõeldud vastukaaluks plahvatuslikult levivale luterlikule saksakeelsele teoloogiale, „Tewtsch Rational“ oli otseselt poleemiline Lutheri-vastane teos.⁵⁹ Friedrich Nausea (u. 1495–1552, alates 1541 Viini piiskop) oli 1520. aastail varasemaid kirjasaõnas Lutheri-vastaseid poleemikuid, oma homiiliad avaldas ta Mainzi katedraali jutlustajana.⁶⁰ Hispaania frantsiskaani teoloog Alfonso de Castro (1495–1558) osales Lutheri-vastases poleemikas keiser Karl V nõunikuna. Hermann V von Wied (1477–1552, Kölni peapiiskop 1515–1547) üritas pikki aastaid reformida oma piiskopkonda katoliku kirikuga vastuollu mine-

⁵⁷ Vt. E. Pabst. Das Franciscanerklöster zu Wesenberg. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. I, H. 3. Reval, 1873, lk. 317–319; L. Lemmens. Urkundenbuch der alten sächsischen Franziskanerprovinzen, I, Die Observantenkustodie Livland und Preussen. Düsseldorf, 1912, lk. 9–11; L. Lemmens. Geschichte der Observantenkustodie Livland und Preußen. Beiträge zur Geschichte der sächsischen Franziskanerprovinz vom Heiligen Kreuze, Bd. VI. Düsseldorf, 1913, lk. 18–39; L. Arbusow (sen.). Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik, 1911, 1912, 1913. Mitau, 1914, lk. 354; L. Arbusow (jun.). Die Einführung der Reformation, lk. 90, 638; J. Tamm. Eesti keskaegsed kloostrid. Tallinn, 2002, lk. 60–63; Geschichte der Sächsischen Franziskanerprovinz: von der Gründung bis zum Anfang des 21. Jahrhunderts. Bd. 4. Paderborn [etc.], 2010, lk. 77–78.

⁵⁸ Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai, lk. 133 on sellega seoses osutatud, et „tulest ja kuumusest jäänud jälgi võib näha ka Oleviste kogusse jõudnud köidetel“. Tegelikult on enamik kuumakahjustusega köiteid hilisemad, 1530.–1540. aastaist; samuti on üksikuid kuumakahjustusega köiteid ka Oleviste kogu muud päritolu osas ja seega võivad kahjustused pärineda ka hoopis Oleviste kogusse kuulumise ajast.

⁵⁹ J. Hamberger. Berthold. – Allgemeine Deutsche Biographie, 2 (1875), lk. 519 (veebiversioon <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118597035.html#adbcontent>, 19.04.2017); K. Eder. Berthold. – Neue Deutsche Biographie, 2 (1955), lk. 162 (veebiversioon <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118597035.html#ndbcontent>, 19.04.2017).

⁶⁰ R. Bäumer. Nausea, Friedrich. – Neue Deutsche Biographie, 18 (1997), lk. 775–776 (veebiversioon <https://www.deutsche-biographie.de/gnd11878577X.html#ndbcontent>, 19.04.2017); H. v. Zeiβberg. Nausea, Friedrich. – Allgemeine Deutsche Biographie, 23 (1886), lk. 321–325 (veebiversioon <https://www.deutsche-biographie.de/gnd11878577X.html#adbcontent>, 19.04.2017).

mata, just seda eesmärki pidasid silmas 1536. aasta provintsiaalkontsiili otsused, mida loeti ka Rakveres. Pärast 1538. aastat hakkas ta siiski lähenema luterlusele, kaldudes 1543. aastaks juba otsustavalt reformatsiooni poolele; sellega sattus ta vastuollu keisriga. 1546. aastal ta ekskommunitseeriti ja järgmisel aastal astus tagasi.⁶¹ Georg Witzel (1501–1573) pöördus 1524. aastal luterlusse, ent liitus 1531. aastaks taas katoliiklastega ja asus luterlastega polemiseerima, olles väga produktiivne autor. Sellesse uude elujärku kuulub ka tema olulisimaid töid „Hagiologium“, mis on kirjutatud Fulda abti sekretärina; oma pühakute elulugudes juhindub ta tugevalt humanistlikust vaimsusest, rõhuasetus pole mitte imedel, vaid voorustel, keskne eesmärk pole mitte võitlus protestantismi vastu, vaid eelkõige leppimine ja kristlaste ühisosa leidmine.⁶² Saksa katoliiklik humanist Johannes Cochlaeus (1479–1552) esines Lutheri-vastaselt positsioonilt paljudel Saksa riigipäevadel ning tegutses mitme Saksamaale läkitatud paavsti nuntsiuse saatjaskonnas; tema teosed mõjutasid katoliiklikku reformatsioonikäsitlust mitu sajandit.⁶³ Valdavalt on niisiis tegu Saksamaal ilmunud väljaannetega, mis annab kogule tuntava tollase saksa kultuuriruumi vastuolusid iseloomustava värvingu. Ja paratamatult näitab kogu selline koostis selgelt seda, kui kesksel kohal oli reformatsioonivastase väitluse ja jutlustamise praktiseerimine kerjasmungaordude jaoks tolle aja juba tugevalt luterlusest mõjustatud keskkonnas.

Hüpoteetiliselt võiks Rakvere frantsisklastega siduda veel teisi varastes nimekirjades esinevaid raamatuid, mille provenientsist midagi teada ei ole ja mille köidete põhjal midagi järeldada ei saa. Nagu eespool öeldud, on Oleviste kogu teadmata päritolu raamatute puhul tegemist valdavalt enne reformatsiooni ilmunud väljaannetega, reformatsioonijärgsete seas aga domineerivad 1540. aastateni ilmunud katoliikliku taustaga teosed, mis sageli on köidetud konvolutideks. Viimaste seas sisaldab üks köide juba nimetatud Georg Witzeli postilli, mis on kokku köidetud Bütsantsi teoloogi Theophylaktose (u. 1055–pärast 1107) piiblikommentaaridega, mille tõstis Läänes au sisse Aquino Thomas.⁶⁴ Kölni peapiiskop Hermann V on esindatud konvolutis, milles tema reformatsiooniideedega liitumise ajast pärit 1543. aasta maapäevale ette pandud nn. Kölni reformatsiooni kavaga on kokku köidetud sellele vastu seisnud toomkapiitli nime all ilmunud vastuargumendid.⁶⁵ Ühte nüüdseks kadunud konvoluti oli koondatud kaheksa kirjutist erinevatelt katoliiklikelt polemistidelt,⁶⁶ ühe varaseima Lutheri-vastase polemisti Josse Clichtove kirjutis on kokku köidetud kirikuisade teostega,⁶⁷ esindatud on veel näiteks 15. sajandi müstik Dionysius Kartuuslane oma pühakirja-kommen-

⁶¹ L. Ennen. Hermann V. – Allgemeine Deutsche Biographie, 12 (1880), lk. 135–147 (veebiversioon <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118702793.html#adbcontent>, 19.04.2017); R. Stupperich. Hermann V. – Neue Deutsche Biographie, 8 (1969), lk. 636–637 (veebiversioon <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118702793.html#ndbcontent>, 19.04.2017).

⁶² D. J. Collins. Reforming Saints: Saints' Lives and Their Authors in Germany, 1470–1530. New York, 2008, lk. 131–132; P. Tschackert. Witzel, Georg. – Allgemeine Deutsche Biographie, 43 (1898), lk. 657–662 (veebiversioon <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118807757.html#adbcontent>, 19.04.2017); Witzel, Georg. – Controversia et Confessio Digital. Hrsg. von Irene Dingel. (<http://www.controversia-et-confessio.de/id/b389ca9d-ed76-4a1c-b50e-ae66a520c1da>, 19.04.2017).

⁶³ H. Grimm. Cochlaeus, Johannes. – Neue Deutsche Biographie 3 (1957), lk. 304–306 (veebiversioon <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118521330.html#ndbcontent>, 1.06.2017).

⁶⁴ Theophylaktos. In quatuor Evangelia enarrationes luculentissimae, Coloniae, 1531; Theophylaktos. In omnes divi Pauli Apostoli Epistolas Enarrationes, Basileae, 1540; G. Witzel. Sacrae quadragesimae lectionum ... postilla, Coloniae, 1547 (konvolut 3 teosest, ei esine Bröckeril).

⁶⁵ Hermann V (von Wied). Einfaltigs bedencken, warauff ein Christliche, in dem Wort Gottes gegrünzte Reformation ... anzurichten seye, Bonn, 1543; J. Gropper. Christliche und catholische Gegenberichtung eyns erwidrigen Dhomcapittels zu Cöllen wider das Buch der gnanter Reformationn, Coloniae, 1544.

⁶⁶ J. de Hangest. De libero arbitrio in Lutherum, Parisii, [1527]; L. Campester. Heptacolon in summam scripturae sacrilae Martini Lutheri ..., Paris, 1523; J. v. Hoogstraten. Catholicae aliquot disputationes contra Lutheranos, s.l., 1526; lisaks juba ette tulnud Cochlaeuse ja Nausea teoseid jm.

⁶⁷ Johannes Chrysostomos. In totum Geneseos librum homiliae sexagintasex, Basileae, 1523; Fulgentius. Opera, Johannes Maxentius, Opera, Hagenau, 1520; J. Clichtove. Elucidatorium ecclesiasticum, apud Basileam, 1517.

taariga.⁶⁸ Kuigi praegu ei ole võimalik kindlalt tõestada, et need teosed (või ka mingi osa reformatsiooneelseid teadmata päritolu raamatuid) kuulusid kunagi Rakvere frantsisklastele, võiks teatud sisuline lähedus omavahel ja teiste, selgelt orduvendadele kuulunud köidetega, kuid samal ajal mitte ühegi teadaoleva provenientsiga varakult Oleviste kogus olnud teosega olla üks argumente selle teesi kasuks.

Tallinlaste annetused (1555–1562)

Peamiselt aastail 1555–1558 raamatukogule tehtud annetused moodustavad võrreldes eelmiste rühmadega oma välisilmelt äärmiselt ühtse kogumi. Bröckeri sissekannete ja säilimuse andmeid kombineerides 51-st teada olevast köitest on Tallinnas säilinud 30,⁶⁹ neist 26 algse köites. Kõik need on foolioformaadis suured ja rasked köited, mille puukaaned on kaetud heleda maarjasparknahaga. Tüüpilises pimetrükis renessansiaja kujunduses vahelduvad figuuridega rullornament ning taimornament nii rull- kui ka üksiktemplitena. Peale kahe erandi paikneb kõigil esikaane keskvälja all aastaarv, mis ilmselgelt tähendab köitmise aastat. Pea kõigil on esikaane siseküljel ühtse kava järgi ja ühe käekirjaga ladinakeelne sissekirjutus raamatukogu ja annetaja andmete ning dateeringuga, millele enamasti lisandub veel suuremõtmeline annetaja majamärk, samuti sarnase teostusega. Seega ei pärine sissekirjutused ja majamärgid mitte annetajailt, vaid on märgitud kaanelehele juba raamatukogus, meenutamaks heldeid annetajaid.⁷⁰ Majamärgi lisamise idee võidi saada Gristi köidetest, milles sageli leidub majamärk.

Kaane kujunduse väljade jaotuse ja kasutatud rullornamentide poolest jagunevad alles olevad köited kolme mõnevõrra erinevasse rühma.⁷¹ Tallinna müntmeistri Urban Dene 1555. aastal kingitud Lutheri teosed (alles 7 kd.) on Hans Treumann ja Endel Valk-Falk omistanud Tallinna köitjale, kelle initsiaalid on T. S.⁷² Urban Dene kui märkimisväärselt jõuka ja kaaluka isiku annetatud köited näevad ka mõnevõrra soliidsemad välja: kapitaalkirjas trükitüüpidega on esikaanele jäädvustatud lühendatult raamatu andmed (nt. autori initsiaalid, pealkiri, teose osa number), tagakaanele üleni välja kirjutatuna annetaja nimi; samuti on rõhutatumalt esile toodud väljade jaotus ja välju eraldavad jooned. Laial figuuridega rulltemplil on kujutatud Neitsi Maarjat, kuningas Taavetit, prohvet Jesajat ja apostel Paulust. Tallinna komtuuri Franz von Siegenhoveni⁷³ 1558. aastal annetatud 7 köidet suuremas formaadis Augustinuse kogutud teoseid eristuvad teistest kahe erineva figuuridega rulli kasutamise poolest. Laiemal rullil on kujutatud Kristust, Taavetit (kelle juures on rulli valmistamise aastaarv 1550), Paulust ja Ristija Johannest, kitsamal rullil allegoorilisi vooruste figuure Armastust, Lootust, Usku ja Õiglust (Charitas, Spes, Fides, Iusticia). Kolmanda rühma moodustavad üheksa erineva Tallinna

⁶⁸ Dionysius Kartuuslane. *Epistolarum & Evangeliorum de Sanctis per totum anni circulum enarratio*, P. II, Coloniae, 1537.

⁶⁹ Lisaks üks Riias, vrd. m. 15; see on selle rühma ainus 1560. aastaist pärit annetus.

⁷⁰ Lisaks raamatukogus kirjutatud annetajamärkele on Chr. Kappeli annetatud Alexandria Kyrillose teoste köites (*Opervm Divi Cyrilli Alexandrini Episcopi Tomi Qvatvor*, Basileae, 1546) ka varase käekirjaga märged Cristophre Cappell (?), mis võib pärineda annetajalt endalt.

⁷¹ Täna Rene Haljasmäed siin ja mujal selgituste eest köitekujunduse ja -tehnikalaal.

⁷² H. Treumann. Vanemast raamatukultuuriloost, lk. 30; M. Luuk, T. Reimo, E. Valk-Falk. Omanikumärkidest Oleviste raamatutes, lk. 105. Initsiaale T. S. on oma köidetel kasutanud ka samaaegne Leipzigi köitja Thomas Stelbogen, kuid tema teadaolevad kasutatud templid on teistsugused, vt. <http://www.hist-einband.de/recherche/index.php>, otsing: Werkstatt: T. S. (26.04.2017). Üks Urban Denele kuulunud mitmesuguse sisuga raamatuköide on säilinud Tallinna Linnaarhiivis (TLA, f. 230, n. 1, s. Htr 27), vt. T. Kala. Tallinna müntmeistri astroloogiline abimees. – *Horisont* 2016, nr. 1, lk. 12–13. Koostise järgi otsustades on see köidetud Urban Dene tellimusel, ilmselt Tallinnas, kuid tõenäoliselt teise meistri juures. Dene isiku kohta vt. I. Leimus. Mint master of Tallinn Urban Dene († 1560) and his social network. – *Between Klaipeda and Turku. Decennary volume of the Association of Baltic Numismatists (Numismatica Baltica)*, 1). Ed. I. Leimus. Tallinn, 2016, lk. 129–138.

⁷³ Vt. *Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens*. Hrsg. L. Fenske, K. Militzer. Köln etc., 1993, lk. 598–599.

kodaniku või kodanikulese annetused aastaist 1555–1556.⁷⁴ Figuuridega ja taimornamendiga rullile lisandub kõigil selle rühma köiteil ka üks geomeetrilise ornamendiga rull. Nende seas eristuvad mõnevõrra Chr. Kappeli ja Johann Hasselbergi annetatud köited, mille suurema formaadi tõttu on ka ühe (taim- või geomeetrilise ornamendiga) rulltempli jagu välju rohkem. Neil kahel on taas kasutatud Kristust, Taavetit (koos aastaarvuga 1551), Paulust, Ristija Johannest kujutavat rulli, mis aga on märksa kitsam kui Siegenhoveni köiteil; enamuse väiksemate köidete samuti kitsal rullil on Paulus ja Taavet (samuti aastaarvuga 1551) vastupidises järjekorras. Kodanikuleskede A. Elersi ja G. (?) Dellinckhuseni päritolu köiteil on aga kasutatud hoopis vana allegooriliste figuuride Prudencia, Lucrecia ja Venusega rulli, mille neljanda naisfiguuri allkirjaks on rulli valmistamise aasta 1532.⁷⁵ Peale Dene annetatute on suuremalt jaolt kõigi köidete esikaane pöördle kirjutatud ka raamatu hind, suurusjärku arvestades köidetud kujul. Ainult Heino Beckeri kahel annetusel on hind märgitud saksa keeles (2 daler), kõigil teistel ladina keeles (nt. *Constat 3 thaleris*) ja suure tõenäosusega ühe käekirjaga; seega on raamatud soetatud või köited teostatud ilmselt ühes kohas.⁷⁶

Kõik köited on dateeritud aastaga 1555 peale Heino Beckeri ja G. (?) Dellinckhuseni (1556) ning F. v. Siegenhoveni (1558) annetatute; sissekirjutuste järgi on kõik peale Denelt (1555) ja Siegenhovenilt pärinevate annetatud aastal 1556. Selline väike kõikumus näitab ühelt poolt, et andmed pole köidetesse kirjutatud ühtse kava järgi kunagi hiljem, teiselt poolt aga seda, et annetuste hankimine oli vähemalt selle aktiivses faasis suhteliselt lühiajaline ja ühekordseks jäänud aktsioon. Peaaegu kõik raamatud on

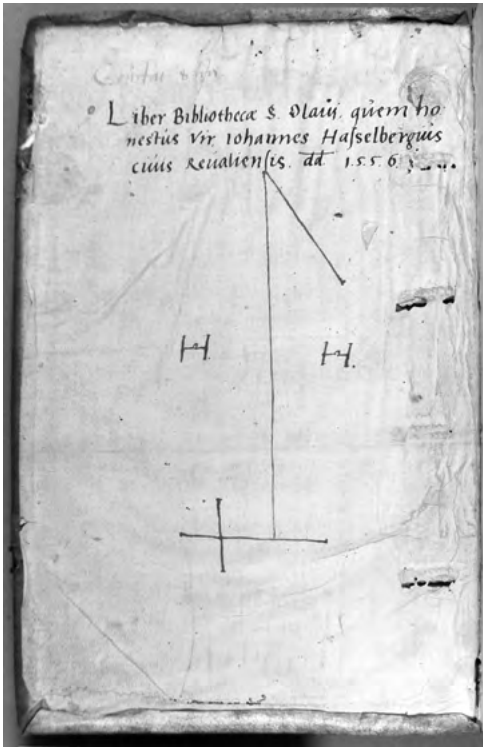

M. Luther. Tomus secundus omnium operum ... Witebergae, 1552. Tallinna müntmeistri Urban Dene annetatud Lutheri teoste köited, mida oli algselt vähemalt 19, tõusevad teiste Tallinna kodanike annetuste seas köitekujunduse osas esile rõhutatuma väljade jaotuse ja trükitüüpide kasutamise poolest.

⁷⁴ Tallinna kodanikest või nende leskedest annetajate seast Johann (Hans) Hasselbergi, Christoffer Kappeli (CapPELL), Johann (Hans) Frielinge ja Agneta Elersi kohta vt. M. Luuk, T. Reimo, E. Valk-Falk. Omanikumärkidest Oleviste raamatutes, lk. 105–108; Gertrud Holthusen oli ilmselt Hans Holthuseni lesk (raamatus on majamärk nimetähedega HH), kes oli Tallinna kodanik aastast 1525, vt. Tallinna kodanikkuderaamat 1409–1624 = Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624. Toim. O. Greiffenhagen. Tallinn, 1932, lk. 49; Johann (Johannes) Eickholt (majamärk HE) = ilmselt kas Joan Eckholt, Tallinna kodanik a-st 1525 (samas, lk. 47) või Hans Eickholt, kodanik a-st 1550 (samas, lk. 63); Heino Becker on ilmselt samane ühega kolmest Heyne Beckerist, kes said kodanikuks 1542–1552 (samas, lk. 57, 64, 70), Johannes Moller ühega 1547–1552 kodanikuks saanud neljast Hans Mollerist (samas, lk. 147); millise arvukate Tallinna kodanikest Dellinckhusenite lesk oli Catharina, Margareta või Gertrud Dellinckhusen (kaks esimest nime on sissekirjutuses maha tõmmatud), pole teada, võib arvata, et 1562. a. Magdeburgi Centuria'te köite (vrd. m. 15) annetanud Everhardus Dellinckhusen oli tema poeg: Euert Dellinckhusen sai kodanikuks 1561. a. (samas, lk. 78). Tallinlaste 1550. aastail annetatud teoseid on käsitlenud ka Tiit Reimo: T. Reimo. Raamat Tallinnas 15. ja 16. sajandil, lk. 167–170.

⁷⁵ Samasugust rulli on kasutatud Tallinna Linnaarhiivis säilitatava 1543. a. köidetud Tallinna privileegideraamatu kujunduses (f. 230, n. 1, s. Aa109), vt. H. Treumann. Vanemast raamatukultuuriloost, lk. 28.

⁷⁶ Kuna ühe isiku ladina- ja rahvakeelne käekiri erines traditsiooniliselt suurel määral, pole võimalik otsustada, kas saksakeelsed hinnad on kirjutatud sama või erineva käega kui ladinakeelsed.

Ambrosius. *Omnia quotquot extant*, T. 1–3, Basileae, 1555. Tallinna kodanik Johann Hasselberg annetas Oleviste raamatukogule tõenäoliselt vähemalt kuus köidet kirikuisade teoseid. 1550. aastate linnakodanike annetustele tüüpiliselt esikaane siseküljele märgitud raamatu hind (8 marka), sissekirjutus annetaja ja annetamise aja kohta ning annetaja majamärk.

väljaanded pärinevad Oleviste kogus hoopis sealsete kirjastajate J. Lufti ja J. Krafft (Crato), mitte K. Rhueli trükipressi alt. Oleviste kogusse nii arvukalt jõudnud kirikuisasid pole aga Betza nimekirjas pea üldse.⁸² Peale Betza on teada veel mitmest 1550. aastail Tallinnas tegutsenud raamatukaupmehest, ent ainult nimed.⁸³

annetamise ajal olnud suhteliselt uued: üks on köidetud lausa ilmumise aastal,⁷⁷ pea pooled üks kuni kolm, ülejäänud (konvolutide puhul uusim teos) 5–10 aastat hiljem. Kõik need on ilmunud Baselis, välja arvatud Lutheri teoste eriväljaanded⁷⁸, kokkuköidetud Johannes Schöneri matemaatikateosed ja Ptolemaiose „Almagesti” ladina tõlge.⁷⁹ Seetõttu on tõenäoline, et raamatute hankimisel on Tallinnas kasutatud mõne just Baseli väljaandeid vahendava raamatukaupmehe teeneid.

Tallinna tollaste raamatukaupmeeste seast on rohkem teada ainult rändraamatukaupmees Gerhardus Silvius a Betzast, kes tegutses Tallinnas tõenäoliselt Wittenbergi trükkali Konrad Rhueli esindajana ja suri seal ajavahemikus 1553–1555.⁸⁰ Pärast tema surma, 1557. aastal palus Rhuel Tallinna rael koostada temast maha jäänud raamatute inventari, et äriaga edasi minna; selle koopia jäi Tallinna. Inventaris on 485 nimetust erinevaid väljaandeid,⁸¹ eksemplaride arv on mitu korda suurem. Kõige arvukamalt on nimekirjas esindatud kooliraamatud (nt. aabitsad, grammatikad, katekismused) koos klassikaliste autorite teostega ning reformaatortite teosed; rohkelt on ka humanistlikku ning ajaloo- ja õigusalasest kirjandust. Betzast maha jäänud raamatuvara seast Oleviste kogusse jõudnud raamatud tõenäoliselt siiski ei pärine. Wittenbergi päritolu, s. t. Lutheri

⁷⁷ Ambrosius. *Omnia quotquot extant*, T. 1–3, Basileae, 1555.

⁷⁸ M. Luther. *Tomus primus[–quintus] omnium operum*, Witebergae, 1550–1554; M. Luther. *Der Erste Teil der Bücher vber etliche Epistel der Aposteln*, Wittemberg, 1552 (Lutheri saksakeelsete kogutud teoste ülejäänud 11 köidet pole säilinud); M. Luther. *Enarrationes in Genesin*, T. 3–4, Norimbergae, 1552–1554.

⁷⁹ J. Schöner. *Opera mathematica*, Norimbergae, 1551; Ptolemaios. *Phaenomena stellarum MXXII. fixarum*, Coloniae Agrippinae, 1537.

⁸⁰ Vt. lähemalt H. Weiss. *Das Revaler Nachlaßinventar eines auswärtigen Buchführers (Buchhändlers) aus der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts als Zeugnis für die geistigen Bedürfnisse der damaligen Zeit. – Beiträge zu einer baltischen Kunstgeschichte* 3, hrsg. E. Böckler. Bad Homburg, 1981, lk. 156–164.

⁸¹ T. Parts. *Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades*, lk. 210.

⁸² Teistpidi argumenteerides võiks jõuda tulemusele, et kirikuisad olid Betza pärandist inventari koostamise ajaks valdavalt lihtsalt Oleviste kogu jaoks ära ostetud, kuna ainsa kirikuisana esineb nimekirjas Hieronymus (vrd. H. Weiss. *Das Revaler Nachlaßinventar*, lk. 159), kelle teoseid Oleviste kogusse tollal teadaolevalt ei jõudnud; kuid see tundub siiski suhteliselt ebatõenäolisem.

⁸³ H. Treumann. *Vanemast raamatukultuuriloost*, lk. 28–30; L. Aarma. *Einige Aspekte des Buchgewerbes in Estland (am Beispiel in Reval) des 15.–17. Jahrhunderts. – Raamat ühendab = Book united (Acta Universitatis Scientiarum Socialium et Artis Educandi Tallinnensis. A, Humaniora, 16)*. Tallinn, 1999, lk. 32–34.

Tallinlaste annetuste sisulist jaotust vaadeldes tuleb esile kaks selgepiirilist rühma, mille kõrvalt palju muud üle ei jäägi. Vähemalt 18 köidet (algselt tõenäoliselt rohkem) on olnud Lutheri teoseid, 21 köidet kirikuisasid (usutavasti neidki kunagi vähemalt mõni köide rohkem), lisaks veel ainult Schöneri-Ptolemaiose konvooluut ja kreeka-ladina sõnastik⁸⁴ ning teistest pisut hilisem Magdeburgi *Centuria*’te sari. Lutheri teoste rolli üle juba mitmekümne aasta eest reformatsiooniga kaasa läinud Tallinnas polegi ilmselt põhjust pikemalt arutleda. Omandati need Lutheri-linna Wittenbergi ja Nürnbergi kirjastuste uusimate kogutud väljaannetena. Kui miski üllatab, siis pigem see, et valikus ei ole Melanchthoni jt. Lutheri varaste kaasvõitlejate teoseid; osaliselt võib see muidugi tingitud olla halvast säilivusest.⁸⁵ Kirikuisade esindatus on aga väga soliidne. Kreeklastest on (ladina tõlkes) valikus Eirenaios, Origenes, Eusebios (koos teiste kirikuloolastega), Basileios Suur, Kyrillos Aleksandriast, Gregorios Nazianzosest ja Johannes Chrysostomos. Kui võrrelda seda nimekirja näiteks Lutheri teoste enim ette tulevate kreeka kirikuisade nimekirjaga, siis puuduvad ainult Pseudo-Dionysios Areopagita ja Athanasios; kõige rohkem nimetab Luther kreeklastest Origenest ja Eusebiost.⁸⁶ Ladinlastest on esindatud Tertullianus, Cyprianus, Hilarius Poitier’st, Ambrosius ja kõige mahukamalt Augustinus; viimane oli vaieldamatult kõige suurem autoriteet ka Lutheri jaoks. Lutheri teoseis enim tsiteerituist puuduvad ainult Hieronymus, Gregorius Suur ja kirikuloolane Rufinus. Kuigi võib jälle oletada ka kaotsiminekut, pole siiski võimatu, et kahe esimese teoste uusväljaanded jäeti esimeses järjekorras hankimata seetõttu, et Gristi kogust olid Hieronymuse kogutud teosed ja Gregoriuse peateos „Moralia” Oleviste raamatukogus juba olemas.⁸⁷ Cyprianust, Hilariust, Ambrosiust, Augustinust ja Hieronymust nimetab ainsateks väärilisteks ladinakeelseteks teoloogideks patristilisel ajajärgul, kui kadus kreeka keele oskus, ka Melanchthon oma humanistlikus haridusprogrammis „De corrigendis adolescentiae studiis” („Noorte õpingute parandamisest“), mille ta esitas Wittenbergis 1518. aastal ametisseastumiskõnena kreeka keele professori kohale; samas teoses nimetab ta muidu „pimeda ajajärgu” *praesultor*’iks (eestantsijaks) ja tõrvikukandjaks Gregoriust („keda *nemad* nimetavad suureks“).⁸⁸

Eeltoodud tunnused kombineerituna – raamatute sisuline ühtsus, samad väljaandmiskohad, samuti see, et tegu oli suures osas täiesti uute, äsja ilmunud raamatutega, milles pole kinkimisele eelnenud omanike sissekirjutusi või mingeid kasutusjälgi, lõpuks köidete sarnasus ja sageli tõenäoliselt sama hankimiskoht – viitavad sellele, et raamatud ongi hangitud Tallinna linna Oleviste raamatukogu jaoks, mitte ei ole olnud annetajate varasemas kasutuses. On tõenäoline, et Tallinna jõukamad kodanikud, samuti linna seltskonnaga läviv ordukomtuur vastasid üleskutsele muretseda asutatava linnaraamatukogu jaoks raamatuid. Sisuline lähedus näib vihjavat ka sellele, et raamatute valimist ei jäetud üldiselt mitte annetajate endi hooleks, vaid tõenäoliselt oli keegi koostanud nimekirja teostest, autoritest või väljaannetest, mida raamatukogule eelkõige vajalikuks peeti. Lisaks võib sisuline ühtsus ja terviklikkus tähendada ka seda, et vähemalt tollaseist suuremas formaadis raamatuist ei pruugigi väga palju enne Bröckerit (ega ka pärast) kaotsi läinud olla – kui mitte arvestada seda, et nii mõnestki Lutheri saksakeelsete teoste sarja köitest oli juba Bröckeri ajaks säilinud ilmselt ainult mälestus.⁸⁹

⁸⁴ Lexicon graecolatinum ... auctum et emendatum, Basileae, 1554.

⁸⁵ Bröckeri nimekirjas Melanchthoni ei esine, Felsbergi nimekirjas leidub tema teoseid ilmumisaastaga enne 1560, mille varane provenients ja raamatukokku jõudmise aeg on teadmata, kokku 6 köidet (kõik oktaavformaadis, nr. X.21, LXI.1, LXI.6–9); ainult üks neist on teoloogiline, ülejäänud humanistlikud.

⁸⁶ Lutheri teoste indeksi mahtude põhjal, vrd. M. Beyer, H.-U. Delius [jt.], Ort-, Personen- und Zitate-register. – M. Luther. Studienausgabe. Hrsg. H.-U. Delius. Bd. 6. Leipzig, 1999, lk. 287–404.

⁸⁷ Hieronymus. Omnium operum ... tomus primus[–nonus], Basileae, 1516 (algselt ilmselt viie köitena); Gregorius Suur. Moralia sive Expositio in Job, [Basel], 1496.

⁸⁸ P. Melanchthon. Werke in Auswahl, hrsg. R. Stupperich. III. Band, Humanistische Schriften, hrsg. R. Nürnberger. Gütersloh, 1969, lk. 31, 33.

⁸⁹ Vrd. m. 78. Bröcker nimetab pealkirja järgi ainult 3 köidet 12-st, Felsberg nimetab puudevana siiski ainult nelja.

Omaette küsimus on, milleks sellise koostisega raamatukogu Tallinnas tollal vajada võidi. Kui eeldadagi, et Lutheri kogutud teoste väljaandeid võis oma igapäevatoos vajada nii mõnigi Tallinna või selle ümbruse vaimulik, siis kirikuisade niivõrd soliidne esindatus näikse viitavat justkui plaanitavale tõsisemale teoloogilisele uurimistöele. Selle kohta muudest allikatest siiski teateid pole. Gristi raamatute nimekirja seotusest nn. vaeste koolipoiste institutsiooniga võiks järeldada, et ka ülesehitatav raamatukogu oli kuidagi seotud Oleviste kiriku juures asuva Tallinna linnakooliga. Juba alates 1432. aastast teada olev linnakool oli pärast reformatsiooni luterliku haridusuuenduse tuules u. 1528. aastal ümber kujundatud humanistlikuks ladina- ehk triviaalkooliks, mille õpetajad saabusid Tallinna enamasti Wittenbergi ülikooli haridusega.⁹⁰ Rohkem on koolist teada alates 1540. aastaist. Tollase rektori Marcus Leo kirjast raele ilmneb, et koolis oli kolm klassi nagu tollal tavaline: madalamas klassis õpiti lugemist, kirjutamist ja katekismust; keskmises klassis algas ladina keele õpetus, mis jätkus ladina grammatika ja kooliautorite lugemisega kõrgemas klassis. Kõigis astmetes oli õpetus läbi põimitud usuõpetuse ning koorilaulu ja muusikalise ettevalmistusega.⁹¹ Sellise programmi järgi otsustades ilmneb, et tegu oli siiski suhteliselt madala tasemega kooliga. Hiljemalt aastast 1549 eri andmeil kuni 1554. või 1556. aastani oli linnakooli rektor Rostockist pärit ja seal ülikooli lõpetanud Nicolaus Tegelmeister (Ziegelmeister);⁹² alates 1550. aastast asus kool endise dominiiklaste kloostri ruumides ning teised koolid all-linnas suleti.⁹³ Tõenäoliselt sel ajal laienes vähemalt mõnevõrra ka kooli õppekava. Vaeste koolipoiste eestseisja arve- raamatus on alates 1555. aastast koolipoistele ostetud rohke madalama taseme õppekirjanduse kõrval mitut puhku nimetatud ka retoorika ja dialektika käsiraamatuid, kreeka keele õpperaamatuid, antiikautoritest Terentiust ning Melanchthoni teoloogia-alast peateost „Loci communes”.⁹⁴ Sellise õppekava läbimine võis olla juba enam-vähem piisav ülikooli astumiseks. Kreeka keele õppimist võinuks toetada ka Oleviste kogusse hangitud kreeka-ladina sõnaraamat. Huvitaval kombel pole aga kordagi nimetatud arvutamise vm. matemaatiliste distsipliinide õppekirjandust. Seegi valdkond on vähemalt Schöneri-Ptolemaiose konvoluudi näol Oleviste kogus esindatud. Ka usuõpetuse alal ei küüni õppeprogramm ligilähedalegi kirikuisadele. Seega tuleb tõdeda, et kui 1550. aastate Tallinnas oli ka plaane vaimuelu uuele tasemel viia, siis juba mõne aasta pärast peale tulnud Liivi sõja aegses segaduses ja puuduses, mis tabas raskelt ka haridus- ja vaimuelu, hääbusid need eesmärgid kiiresti ja olulisi jälgi jätmata. Et hangitud kogu kuigi intensiivset kasutust ei leidnud, näitab seegi, et kui mõni üksik tähtteos, nagu Augustinuse „Jumalariigist” või „Pihtimused” välja arvata, pole raamatuis üldjuhul mingeid kasutusjälgi – allajoonimisi, ääremärkeid vms.

Lõpuks väärrib veel mõnevõrra tähelepanu nn. Magdeburgi *Centuria*’te köidete jõudmine Oleviste kogusse 1560. aastail ja võib-olla veel 1570. aastate algul.⁹⁵ Magdeburgi kirikulugu, mis on osadeks liigendatud kristliku ajaarvamise sajandite (*centuria*’d) järgi, kujutab endast kristliku kiriku, selle õpetuse ja institutsioonide kujunemise üldist ajalugu Jeesus Kristusest kuni 13.

⁹⁰ L. Arbusow (jun.). Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland, lk. 687–690; varasemal ajal J. E. v. Siebert. Zur Geschichte der ehemaligen Trivialschule in Reval. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, Bd. VI. Reval, 1851, lk. 113–126, 320–334.

⁹¹ T. Schiemann. Materialien zur Geschichte des Schulwesens in Reval. I. Schreiben des Rectors der Revaler Stadtschule, Marcus Leo and den Rath der Stadt Reval, 1546. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, Bd. 4, H. 1. Reval, 1887, lk. 1–5.

⁹² L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885, nr. 979.

⁹³ J. E. v. Siebert. Zur Geschichte der ehemaligen Trivialschule in Reval, lk. 123.

⁹⁴ K. Altof. Tallinna vaeste koolipoiste õppekirjandus XVI sajandi teisel poolel. – Keel ja Kirjandus 1986, nr. 1, lk. 35–38; K. Altof. Vaesed koolipoisid Tallinnas XVI sajandi teisel poolel. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, 3. Tallinn, 1987, lk. 57–91.

⁹⁵ Vrd. m. 15; sarja viimane osa ilmus 1574. a., kuid pole teada, kas see oli kogus olemas. Teosest üldiselt vt. R. E. Diener. The Magdeburg Centuries. A Bibliothecal and Historiographical Study. Cambridge (Mass.), 1979. (<https://web.archive.org/web/20060320072051/http://rondiener.com/MCBK01.htm>, 27.04.2017).

sajandi lõpuni (sari jäi lõpetamata, plaanitud oli jõuda kaasajani välja). Ettevõtmise algataja oli horvaadi päritolu luterlik teoloog Matija Vlačić (Matthias Flacius Illyricus), autoreiks tema ümber koondunud väike rühm teolooge ja kirikuloolasi, kes tegutsesid valdavalt Magdeburgis ja kuulusid luterluse voolu, mida hiljem on hakatud nimetama gnesioluterlasteks („tõelised luterlased”). Vool vastandus nn. filipistidele ehk Philipp Melanchthoni järgijatele, seda eriti pärast Lutheri surma. Jättes siinkohal puudutamata mitmekesised õpetuslikud vastasseisud ja nende ajaloolised tagamaad, oli üldkultuurilises plaanis kahe rühmituse keskseid erinevusi suhtumine antiiki: kui Melanchthon veendunud humanistina nägi antiikkeelte, -filosoofia ja -ajaloo tundmises üht olulisimat võtit teoloogia ja Jumala tundmise juurde, siis gnesioluterlased suhtusid kogu antiikkultuuri pigem eitavalt. Ajalookirjutuse meetodi poolest olid *Centuria*’d oma ajas suhteliselt uuenduslikud: otsiti välja algallikaid, kasutati allikakriitikat; loobuti keskajal tavalisest maailmaajaloo vormist, mis käsitles ajalugu piibellikust maailmaloomisest kuni oma kaasajani, integreerides sellesse ka Kreeka-Rooma ajaloo jm. ajaloost teadaoleva.

Kas Magdeburgi *Centuria*’te olemasolus, samas kui Melanchthoni teostest Tallinna raamatukogus pole midagi teada, võib näha mingit konfessionaalset seisukohavõttu? Materjali nappuse tõttu sellele muidugi kindlalt jaatavalt vastata ei saa. Ent gnesioluterlaste seisukohad ei olnud siinmail kaugeltki midagi tundmatut, pigem vastupidi. Pärast keiser Karl V survel luterlusele vähe ruumi jätva Augsburgi Interimi väljakuulutamist 1548. aastal olid gnesioluterlased keskusega Magdeburgis selle kõige otsustavamad vastased. Kui Vanal-Liivimaal ja sh. Tallinnas arutleti järgmistel aastatel selle üle, kuidas kujunenud olukorras käituda, kujundati välja keisrile ja Interimile suhteliselt üheselt vastanduv seisukoht, mille põhjendamisel kasutati ohtralt just väljapaistvamate gnesioluterlaste kirjutisi.⁹⁶ Juba nimetatud raamatukaupmehel Gerhardus a Betzal oli muude luterlike kirjutiste kõrval Tallinnas müügil ka Interimi-vastane Magdeburgi rae läkitus (10 eksemplaris) ja Matthias Flaciuse 1549. aastal ilmunud Interimi-vastane pamflett (5 eksemplari).⁹⁷

Kokkuvõtteks

1550.–1560. aastail tekkis Tallinnas mitte küll väga mahukas, ent siiski küllalt esinduslik linnaraamatukogu alge. Kogu sünn ja täienemine oli osalt juhuslikumat laadi – varasemate raamatupärandite ülevõtmise teel –, ent osalt ka sihipärase komplekteerimistöö tulemus. Ajaloo keerdkäikude tõttu oli juhuslikumalt sünenenud osa sellest siiski juba raamatukogu algusest peale kohaliku publiku vajadusi arvestades oma sisu poolest ilmselgelt vananenud: Reinhold Gristi pärand oli reformatsioonieelne, Rakvere frantsisklaste kogu katoliiklikult reformatsioonivastane ning seetõttu oli neile juba juurdunult luterlikus Tallinnas raske rakendust leida. Nii ei ole neis kõiteis ka kuigi palju jälgi nende kasutamisest. Ent kuigi palju kasutusjälgi pole ka 1550. aastail saadud annetustes. Ilmselt ületas hangitud kogu tase sageli Tallinna vajadusi, süvendatult teoloogia ja eriti veel kirikuisade teostega järgnevail aastakümneil üldjuhul ei tegeldud, millele kahtlemata avaldas mõju ka kultuurielu üldine soikumine sõja-aastail. Ainult Martin Lutheri töid vajati ehk rohkem, mistõttu eriti tema saksakeelseid teoseid on ka rohkelt kaotsi läinud. Samal ajal vaibus ka raamatukogu hoogsalt alanud komplekteerimine. Vaimuelu elavnedes 17. sajandil olid kesksed juba uued teosed ja väljaanded. Sellegipoolest kajastab Oleviste raamatukogu varane kollektsioon hästi nii mõndagi 16. sajandi kohaliku vaimuelu erinevat suundumust. Ning eriti väärtuslikuks teeb selle asjaolu, et säilinud on nii suur hulk raamatuid ise kui ka ülevaade kogudest 17. sajandi keskpaiga seisuga tollaste raamatunimekirjade näol.

⁹⁶ Vt. lähemalt J. Kreem. Liivimaa ja Augsburgi Interim 1548. Lisandusi teadmiste reformatsiooni levikust Baltikumini. – *Tuna* 2011, nr. 4, lk. 6–16; J. Kreem. Das Augsburger Interim in Livland. Evangelische und Altgläubige in den baltischen Landen in der Mitte des 16. Jahrhunderts. – *Historisches Jahrbuch*, 134, 2014, lk. 121–141.

⁹⁷ J. Kreem. Liivimaa ja Augsburgi Interim 1548, lk. 13–14.